

חיפה

ביטאון העמותה לתולדות חיפה

דצמבר 2021

גיליון 19

זמי הגו על חיפה זי* (נחום גוסמן) — מאורעות א"י. החרם עליידי ממשלת המנדט)

משולחנה של העורכת

התוכן

- 4 ארד אל יהוד: לתולדות שכונה שנשכחה
יאיר ספרן ותמיר גורן
- חיילי המלכה בעיר הכרמל:
הגדוד השני של רג'ימנט מערב קנט במרד הערבי,
1938 - 1939 12
שלומי שטרית
- 18 בית יורדי הים בחיפה
יעקב שורר
- 23 תרפ"ט בחיפה - מאורעות 1929 בחיפה
יגאל גרייבר
- "הקומונה הברזילאית" בכרמל
או פלוגת עלייה א' של מפ"ם מברזיל 31
זאב קוליקובסקי
- 35 בית החולים "בתר" בחיפה
אבישי גולץ
- 39 חיפה - עיתונות מקומית של פעם

קול קורא

אנו שמחים להזמין חוקרות, חוקרים, תלמידות ותלמידי מחקר מתחומי מדעי החברה והרוח להציע לביטאון חיפה מאמרים, סקירות ורשימות פרי מחקריהם. היקף רצוי של מאמר כ-1000 - 2000 מילים.

תפקידו של הביטאון לשמש במה מחקרית וציבורית השמה לה למטרה להעמיק ולהרחיב את הידע, הדיון והשיח ההיסטורי והתרבותי על סיפורה של העיר חיפה וסביבותיה בעבר. הביטאון עוסק בין השאר בתיעוד ובפרסום מקורות ראשוניים, סקירות של תהליכים היסטוריים, סוציולוגיים ואורבניים שאפיינו את העיר לצד הצגת מפעליהם של דמויות ואנשי מפתח הקשורים בסיפורה של העיר ותולדותיה.

*אין המערכת מתחייבת לפרסם את כל כתבי היד הנשלחים אליה.

התמונות והמסמכים באדיבות מחברי המאמרים אלא אם צוין אחרת.

ציטוטים מובאים כלשונם, ללא כל שינויים.

המקורות שעליהם מסתמכים המחקרים נמצאים בידי המערכת ובידי כותבי המאמרים.

© כל הזכויות שמורות לעמותה לתולדות חיפה.

בגיליון מספר 19 של הביטאון "חיפה", שמוגש לכם בזאת, אנו עוסקים לראשונה בשכונת ארד אל יהוד. השכונה נעלמה כמעט מתודעתם של תושבי חיפה. יאיר ספרן ופרופ' תמיר גורן מתמקדים במסמכים שנשמרו במשך השנים וסוקרים את תולדות השכונה בשלהי המאה ה-19, מתחילת תהליך היציאה מהחומות, דרך ההתיישבות בשכונה, מצבה הפיזי, הקשיים בחיי היום-יום, ועד לתהליך העזיבה ולהקמת שכונות יהודיות חדשות בחיפה. המאמר כולל פרק על השכונה במאורעות תרפ"ט. תוכלו לקרוא בהרחבה על המאורעות בחיפה במאמר "תרפ"ט בחיפה" בגיליון זה.

יגאל גרייבר מתמקד במאורעות תרפ"ט כפי שהתרחשו בחיפה. המאמר מציג את מצבה של חיפה לפני פרוץ המאורעות, מסביר את הרקע לפרוץ המאורעות בעיר ומספר על האירועים עצמם. יגאל מציג את ארגון ההגנה בעיר ואת הקשיים שבפניהם עמד, וממשיך בתיאור ההתארגנות היהודית מול הפרעות. הוא נותן תמונה מפורטת של האירועים כפי שקרו בעיר במהלך אותם ימים של אוגוסט 1929 ושל התנהגות הבריטים לפני הפרעות ואחריהן.

בתקופת המרד הערבי (1938-1939) תקופת פרעות מאוחרת יותר, הוצבו בחיפה חיילים בריטים כדי למתן את תוצאות ההתקוממות. ד"ר שלומי שטרית עוסק במרד הערבי מזווית ראייה מיוחדת. הוא עוקב אחר פעילותו של גדוד צבאי בריטי - הגדוד השני של רג'ימנט מערב קנט שהוצב בחיפה בימי המרד הערבי, מציג את תפקידיו הרשמיים, מתמקד בפעילותו בחיפה ומתאר את חיי החיילים ששירתו בו. את התמונות שהוצגו במאמר ובשער האחורי של הביטאון קיבל המחבר מהארכיון של רג'ימנט מערב קנט.

בית יורדי הים שבעיר התחתית הוקם ב-1935 כעמותה למען ימאים בריטים ואחרים שעגנו בנמל חיפה. יעקב שורר מלווה את השינויים שחלו בתפקודו של הבית, שהפך בתקופה מאוחרת יותר לבית הימאים במסגרת "החבל הימי לישראל". הוא מדגיש את מקומו המרכזי של הבית בזמן "מרד הימאים" ואת היותו המשכן הראשון של המוזיאון הימי הלאומי בעיר. פרק מיוחד מקדיש שורר לבניין המיוחד עצמו.

תמונה שובת לב על קומונה עירונית שנוסדה בחיפה ב-1964 על ידי עולים מברזיל מביא לנו זאב קוליקובסקי, בן למייסדים. מטרות הקומונה היו שונות מאלה של הקיבוצים והקבוצות שעליהם סיפר דן ייב בגיליון 13 של הביטאון. מדובר במשפחות ציוניות שהתארגנו לעלייה ולקיום חיים עירוניים קהילתיים בארץ ישראל. בסוף המאמר תמצאו קישור לסרט של בני המייסדים המתאר את "הפלוגה" ואת אורח חייה בחיפה.

מספר שנים לפני פרוץ מאורעות תרפ"ט נוסד בחיפה בית-חולים בתר. פרופ' אבישי גולץ מוסיף לסדרת המאמרים שלו על בתי החולים הפרטיים בחיפה את סיפורו של בית החולים מיום היווסדו בעיר ב-1926 ועד לסגירתו. המחבר מספר על מייסדי המוסד, על התפתחות המוסד לאורך השנים, ועל השינויים שעברו עליו.

אני מאחלת לקוראינו קריאה מהנה, ומנצלת את ההזדמנות להודות לכותבים ולחברי העמותה שמקדישים מזמנם וממקורות הידע הרבים שלהם כדי לסייע לי בעבודת העריכה.

ד"ר נצה שלף

מוזיאון נחום גוטמן לאמנות התיר לנו באדיבותו להציג בביטאון מיצירותיו של נחום גוטמן (ראו שער קדמי ועמ' 30), כפי שפורסמו ב"מאורעות א"י טלגרמות וידעות בציונים". הפרסום יצא בימי המאורעות בעברית ובאנגלית אך הוחרם על ידי ממשלת המנדט. תודתנו למוזיאון.

דבר יושבת ראש העמותה לתולדות חיפה

בחיפה, מול הים, ריחות המלח
עולים מתוך האדמה. ושמש
התולה על עץ פורמת רוח.
בתוך שורת עצים טובלת אבן,
נטעו גברים, נשים ואלם. דירים
בבית דירות ושמו מולדת
ועוד כאלה מנגינות שלא ידעתי
לזהות בתוך הרגע שדמם...

חברות וחברים יקרים,

באלבומי השלישי, "שלהי קיץ", שר הזמר הנפלא מיכה שטרית את שירו של המשורר סלמאן מצאלחה "חיפה, מול הים". השיר הוקדש לזכרו של אמיל חביבי - סופר, עיתונאי ופוליטיקאי, שנולד בחיפה וגדל בשכונת ואדי ניסנאס. העמותה לתולדות חיפה המתעדת, מספרת וחוקרת את תולדות העיר, רואה את חיפה כעיר שהייתה תמיד קוסמופוליטית, מעורבת, מגוונת ואף סובלנית. נופה של חיפה משותף לכל הקהילות המגוונות החיות בה, ויצירתו של מצאלחה מוסיפה לו את משמעויות העיר שהן מעבר למקום הגיאוגרפי. אולי עצם הבחירה לכתוב שיר על חיפה הוא ביטוי עדין לאהבת העיר ולקשר אליה. מן המבט אל העבר יש לשאוף לעתיד שבו ייווצר בחיפה מרחב רב-תרבותי אמיתי, שבו יידחקו הצמיחה, היצירה והעתיד המשותף את הפחד מהאחר. אני מבקשת לשוב ולהודות לעיריית חיפה על הסיוע הניתן לעמותה, לכל המתנדבות והמתנדבים הנותנים מזמנם ומיכולותיהם ומקיימים בכך את מטרות העמותה, ולד"ר נצה שלף, העורכת את הביטאון במסירות, בקפדנות ובשאר רוח.

תודה מיוחדת שלוחה לכל מי שנענו לקריאתנו ותרמו מכספם כדי לאפשר את ההוצאה לאור של הביטאון.

פרופ' עליזה שנהר,

יושבת ראש העמותה לתולדות חיפה

העמותה לתולדות חיפה מייסודה של
ד"ר אביבה ברנע ז"ל, חברי ההנהלה:
פרופ' עליזה שנהר - יושבת ראש
יגאל גרייבר
נסים וייסה
וליד כרכבי
פרופ' יאיר ליפשיץ
ד"ר כמיל סארי
ריטה ספיבק
אלי רומן
ד"ר נצה שלף
מנהל אתר העמותה: נסים וייסה
אמרכלית העמותה: לאה גולדברג
חברי ועדת הביקורת:
מענה גוסינסקי, יפה רבזין, אמירה קהת

עורכת: ד"ר נצה שלף

המערכת: פרופ' תמיר גורן, יגאל גרייבר,
ד"ר ירון ג'אן, יאיר ספרן, אלי רומן,
יעקב שורר

עיצוב הלוגו: אסתר לדין

עורכת לשון: מירב רונן

עיצוב והדפסה: מילניום איילון -
תשלובת טכנולוגיות דפוס בע"מ

חיפה - ביטאון העמותה לתולדות חיפה

העמותה לתולדות חיפה, רחוב אלנבי 60,
ת"ד 9052, חיפה, 3109003
טל. 04-8512855, פקס. 04-8522739

כתובת אתר אינטרנט: www.haifa.org.il
דואר אלקטרוני: haifahis@gmail.com

תמונת השער:

"מי יגן על חיפה", נחום גוטמן, 1929
מתוך המאמר "מאורעות תרפ"ט בחיפה"
באדיבות מוזיאון נחום גוטמן לאמנות

תמונת השער האחורי:

חיילי הגדוד השני של רגימנט מערב קנט
בעיר התחתית, ראו במאמר "חיילי המלכה
בעיר הכרמל במרד הערבי"

מבט אל ארד אל יהוד
צילום: זאב אלסנדרוביץ, 1933
באדיבות משפחת אלסנדרוביץ

ארד אל יהוד: לתולדות שכונה שנשכחה

יאיר ספרן* ותמיר גורן**

מבוא

עד תחילת המחצית השנייה של המאה ה-19 התגוררה רוב האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל בערים מוקפות חומה. הצפיפות הרבה ותנאי החיים הקשים בתוך החומות הביאו ליציאה מתוכן ולמעבר למגורים מחוץ להן. הראשונים ליציאה היו יהודי ירושלים, שהקימו ב-1860 את "משכנות שאננים". אחריהם יצאו יהודי יפו, שייסדו ב-1887 את "נווה צדק" וב-1890 את "נווה שלום".

היציאה אל מחוץ לחומות חיפה החלה במחצית השנייה של המאה ה-19. בעקבות הקמת שכונת הטמפלרים הגרמנים ב-1869, כשני ק"מ מערבית לחומות, החלו נוצרים מתושבי העיר לבנות להם בתים בשטח שבין העיר לשכונה הגרמנית. אחריהם החלו מוסלמים להתיישב מצדה המזרחי של חומת העיר, והאחרונים היו יהודים שהתגוררו ב"חארת אל יהוד" (שכונת היהודים) ברובע המוסלמי. ב-1891 הם התיישבו מדרום-מזרח לחומה, על מדרון הכרמל, והקימו שכונה בשם "הדר הכרמל", על פי הפסוק מישיעיהו ל"ה ב': "... כבוד הלבנון נתן לה, הדר הכרמל והשרון...". אך השם הזה, כמו שם נוסף שניתן לשכונה - "בני יהודה", לא נקלט בציבור, ועם השנים התקבע השם "ארד אל יהוד" (אדמת היהודים) שנתנו לשכונה ערביי העיר. שם זה הופיע במפות חיפה עד 1950, ואז חדל להופיע.

התיעוד שיש לנו על היווסדה של השכונה הוא דל, משום שהחומר שנאסף בה הושמד במאורעות תרפ"ט ובמאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, והחלק שנשמר בידי ועד העדה הספרדית ניזוק בהצפה שהתרחשה במרתפי הוועד. המאמר הנוכחי מבקש לזרוע אור על הקמת השכונה ועל מצבה מייסודה ועל לסוף תקופת המנדט. הוא מתבסס על זיכרונות כתובים של בני משפחות הראשונים, על עיתונות התקופה ועל תעודות מארכיון העיר חיפה. מעט המידע שנמצא מלמד כי גורלה של השכונה לא שפר, וכי היא נדונה לתלאות שהכריעו את עתידה וקבעו את תדמיתה.

חיפה בשלהי התקופה העות'מאנית

השליט הבדואי דאהר אל-עומר, שחיפה הייתה בתחום שלטונו, החליט ב-1761 להרוס את "חיפא אל עתיקה" שמדרום-מזרח לבית החולים רמב"ם של היום, ולהקים עיר חדשה כשלושה קילומטר מזרחה, היא "חיפא אל ג'דידה" (החדשה). את העיר שבנה הקיפה חומה עם שני שערים, ושטחה שבין החומות היה כ-125 דונם. ראשוני היהודים שהתיישבו בעיר בראשית המאה ה-19 היו ספרדים יוצאי איסטנבול, סוריה וצפון אפריקה, שפרנסתם ממסחר זעיר, רוכלות ושירותי דת, ושהשתייכו לשכבה הענייה של העיר. באמצע המאה ה-19 היו בחיפה עשרות בודדות של משפחות ספרדיות, ומספר המשפחות האשכנזיות היה מזערי.

"ארד אל יהוד" הוקמה עם יציאת היהודים ממרכז הרובע המוסלמי בעיר התחתית אל מחוץ לחומות העיר. מאמר ייחודי זה מרכז מידע על השכונה מתחילת גיבושה, דרך סקירת היחסים עם האוכלוסייה הערבית והניסיונות לשיקום האזור, ועד לכישלון הרעיון - עזיבת אוכלוסיות מתחזקות והקמת שכונות חדשות, מול דעיכה ושכחה של השכונה

* יאיר ספרן, חוקר תולדות חיפה בעת החדשה וחבר בעמותה לתולדות חיפה.

** פרופ' תמיר גורן, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן.

החזון ומימושו

בעיתון "הצבי" מ-22.6.1888 פורסם כי בחיפה התארגנה קבוצה של 25 בתי אב יהודים, המפרישים מדי חודש דמי קדימה לרכישת אדמת מגורים מחוץ לחומות. בידיעה נכתב כי היוזמים מתכננים שכל בית אב יקבל דונם אדמה שעליו יקים בית מגורים, גינת ירק בת 50 מ"ר ומטע של עצי פרי. ב-1890 רכשו יהודים בני עדות המזרח וכמה אשכנזים שישים דונם אדמת טרשים לא מיושבת ממשפחת טאהא המוסלמית, כשלושה קילומטרים דרומית-מזרחית לחומת העיר, בצדו המערבי של וואדי רושמייה ומדרום לדרך נצרת (חטיבת גולני היום). במהלך השנים גדלה השכונה, ובמכתב לוועד העדה העברית בחיפה דיווח ועד העדה הספרדית ב-30.12.1923 על 35 משפחות שהתווספו לשכונה. עם עלייתם של יהודים מסלוניקי בתחילת שנות השלושים, כדי לעבוד בנמל חיפה, הם התיישבו בפאתי השכונה ליד דרך נצרת.

בתי השכונה הצפופה נבנו מאבנים שנלקחו ממחצבות וואדי רושמייה, והיו בני קומה אחת, שניים או שלושה חדרים ומרפסת. חלל תת-קרקעי שימש כמרתף לשימור מצרכים בקיץ. המים נשאבו מבארות, עד שב-1926 חוברו בתי השכונה לצנרת מים. תאורת חשמל הותקנה ברחובות אחרי מאורעות 1929, וביוב מרכזי נבנה רק בשנים 1935-1936. שמות שני הרחובות המרכזיים - רבי יהודה הלוי ואבן גבירול - נקבעו על ידי העירייה כאות כבוד למייסדי השכונה הספרדים.

בתי השכונה, ויקיפדיה

חיי היום-יום

החיים בשכונה היו קשים מראשיתם, והמתישבים סבלו מגנבים שהתנכלו להם ולרכושם. אחרי שכל הניסיונות להפסקת התנכלויות כשלו, פנו התושבים בכ"ז באב תרנ"ח (1899) במכתב נרגש לברונית קלרה הירש, אלמנתו של הברון משה הירש מייסד יק"א, וביקשו את עזרתה: "... כי למורת רוחנו מזה זמן קרוב התחילו להתנפל עלינו גנבים שודדי לילה אשר יבקשו לשלול את רכושנו ולהרוג אותנו ולתת אותנו טרף לשיניהם ...". בנוסף, הכותבים לא שכחו לציין את היעדרו של בית תפילה בשכונה.

מייסדי השכונה רכשו את האדמות בתשלומים

התנכלויות וחדירת גורמים בלתי רצויים הקשו על חיי היום-יום בשכונה

בעיתון "החרות ירושלים" מיום 13.10.1909 נכתב: "... המושבה הזאת נוסדה לפני כשש עשרה שנה על ידי אנשים ששלמו מחיר הקרקע לפרקים מדי שבוע בשבוע. החברים תקנו תקנות טובות רבות לטובת הישוב החדש. אחת התקנות הייתה כי על החברים להשתדל ליישב רק יהודים במושבה. ואיש לא יוכל להשכיר או למכור את דירתו ואדמתו לנוכרים. כעבור שנים אחדות ... עזבו אחדים את אדמתם וילכו לגור מצרימה. וכשהתייקרו הדירות החלו אחדים מאנשי המושבה להשכיר ולמכור דירותיהם למשפחות מוסלמיות שהיגרו אל העיר מכפרי הסביבה. וכעת רואים אנו במושבתנו פרסים, שכמים ובפרט כושים; האחרונים האלה רבו במושבתנו לאין מספר ומדי יום ביומו יארעו מאורעות שונים עם בני המושבה עד שקצה נפש האחרונים בחייהם מהישוב המר הזה. ובנו נתקיים כעת מקרא שכתוב 'עבדים משלו בנו' ותחת מושבה עברית נהיית המושבה לנוכרית ורק בשם נקראת היא 'ארד אל יהוד'..."

בשל התמעטות מספרם פנו הנשארים בשכונה אל המוסדות העבריים בקול קורא, שבו התריעו על מצבם ומצב השכונה וביקשו סיוע. את מכתבם סיימו במילים "... בידכם אחים תלוי הדבר ורק בעזרתכם נוכל לצעוד קדימה ...". גם זונות החלו לקבל לקוחות בשכונה, וב-13.5.1919 כתבו כמה משפחות לוועד העדה העברית (הגוף שנקרא מ-1927 בשם ועד הקהילה העברית): "... אנו החתומים מטה תושבי המושבה 'הדר הכרמל' הידועה בשם 'ארד אל יהוד' ... מבקשים את כ' להואיל לעשות את הצעדים הדרושים בפני הממשלה המקומית ... בכדי להוציא את הנשים הפרוצות שגרות בקרב שכונתנו. לא נעלם מכל על הסכנה הגדולה הבאה מנשים אלה לנו ולמשפחתנו. מלבד זה הרבה אנשי צבא וגם אנשים שכורים מבקרים את המקומות הללו ומעיזים גם לבוא, לפעמים, לבתינו לגלוש מריבות וקטטות שכמו יכולות להביא לידי תוצאות מרות. נא להאיץ בעניין זה לכבוד העדה העברית החיפאית בכלל ולכבוד נשינו ובנותינו בפרט ...". אך הפנייה לוועד העדה העברית לא פתרה את הבעיה ונראה שהוגשה גם תלונה רשמית, שכן העיתון "דאר היום" דיווח ב-20.4.1920 כי "... בית המשפט הממשלתי המקומי פקד להוציא את כל הנשים המשחתות בשכונת 'ארד אל יהוד'. כדאי לוועד העיר להשתמש מכאן ואילך באמצעים חזקים למנוע את 'יהודינו' מלהשכיר את דירותיהם לבתי בושת ...".

בית כנסת הרשב"י. צילום: יאיר ספרן

היו כמובן גם התפתחויות חיוביות שעליהן שמחו יהודי השכונה לספר. במכתב לוועד העדה העברית מ-ג' באייר תרפ"ד (1924) נכתב: "... זה כשבעה חדשים שיסדנו 'חדר' לתינוקות בשכונתנו תחת השגחת חכם משה כרסני. מספר התלמידים הוא 20. למרות כל עזרתנו הכספית שאנו נותנים למוסד זה אין הוא יכול להתקיים מבלי שיקבל עזרה של שתי ל"מ (לירה מצרית) לחודש לכה"פ (לכל הפחות). הננו פונים אליכם אפוא להפריש לנו הסך הנ"ל מתקציב לתרבות שקבעתם לטובת הספרדים ...".

בשנת 1925 הוקם בית הכנסת הראשון בשכונה, ונקרא על שם הרשב"י (רבי שמעון בר יוחאי). בתום בנייתו הוא הפך למרכז החיים החברתיים של התושבים, ושימש בעיקר את קהילת יהודי סוריה ולבנון. ב-1934 בנו להם גם יוצאי כורדיסטן בית כנסת לפי מנהג קהילתם. על הקמת בתי הכנסת פיקחו תושבי השכונה, והכסף לבנייתם נתרם על ידם.

השכונה במאורעות תרפ"ט ותרצ"ו

בין תושבי השכונה היהודים והערבים שררו לרוב יחסי שכנות תקינים, למעט בתקופות של מתחים והתפרצויות שאפיינו את הארץ כולה. היו גם מקרים יוצאי דופן, כמו זה שעליו דיווח העיתון "הפועל הצעיר" ב-20.10.1914: במוצאי יום כיפור של שנת תרע"ד (1914) הורעלו מי הבאר שבחצר משפחת שאטה, ובני המשפחה ששתו מהמים נפטרו. החשד נפל על שכן נוצרי שהתגורר בסמוך, ושיום לפני המקרה עזב לדמשק.

במאורעות 1929 תקפו ערבים את היהודים ברחבי העיר התחתית, ושדדו מכל הבא ליד. כתוצאה מכך נטשו חלק גדול מיהודי השכונות המערבות את בתיהם, ומספר הפליטים היהודים הוערך ב-3,000. תושבי השכונות שנפגעו הקימו את "הוועד לנגועי הפרעות בחיפה" כדי לייצגם בפני מוסדות הקהילה העברית. דרישתם העיקרית הייתה פיצוי על הנזקים והשבת המצב בשכונות לקדמותו. רבים ממי שנטשו את בתיהם לא שבו להתגורר בהם גם בתום המאורעות, אך המוסדות הקהילתיים שפעלו בשכונות, כמו בתי הכנסת (בשבתות) ותחנות טיפת חלב, המשיכו לפעול והמשתמשים בהן באו במיוחד לשכונה. הנטישה היהודית וכניסת ערבים לבתים הריקים הביאו לירידת ערך המבנים, שהפכו עם הזמן לבתי מלאכה וחנויות שבעליהם אינם תושבי השכונה. היהודים שנשארו בארד אל יהוד הפכו למיעוט בה.

בתים שנשרפו במאורעות הצילומים: באדיבות ארכיון העיר חיפה

החלל היהודי הראשון של מאורעות 1936 בחיפה הייתה אסתר שטרית, תושבת השכונה שנרצחה בביתה. בעקבות זאת נטשו משפחות יהודיות שעדיין התגוררו בשכונה את בתיהן, והפכו לפליטות בשכונת הדר הכרמל. בתחילה היה מספר הפליטים מאות אחדות, והם שוכנו באולמות ציבוריים כמו מועדון מכבי, צריף הנוער העובד ובניני הטכניון שנבנו אז. אך ככל שהתארך הזמן הלך מספרם וגדל, עד שוועדת הפליטים של הקהילה העברית הקימה

מחנה אוהלים לכלל הפליטים היהודים באזור שבין רחוב גאולה לרחוב עקיבא. במחנה הותקנו מערכת מים וסידורי ביוב, מונה מפקח סניטרי והוצבה אחות שטיפלה בילדים ובחולים. באוגוסט 1938 התגוררו במחנה 42 משפחת (כ-250 נפשות) ב-17 אוהלים ו-25 סוכות, ובעיר נערכה מגבית מיוחדת למען.

ועד הקהילה העברית עשה מאמצים רבים לסייע לתושבים לחזור לשכונה, והבטיח לחזק אותה בכוחות נוספים שיבטיחו את עמידותה. ועד העדה הספרדית פנה לשלטונות, באמצעות ועד הקהילה העברית, ודרש לפטור את בעלי הבתים מכל מס. כן נדרש השלטון ליזום עבודות ציבוריות להעסקת הפליטים מחוסרי העבודה, ולפנות ערבים שהשתכנו בבתי הנטושים ולא שילמו שכר דירה לבעליהם. למרות הפגישות הרבות של נציגי יהודי חיפה עם השלטונות, הללו לא הזדרזו להיענות לבקשות. הדבר גרם לחילוקי דעות קשים בין העדה הספרדית לוועד הקהילה, שכלפיו נטען כי אינו נחוש מספיק במגעיו עם השלטונות בנושאים הקשורים לשכונה. בשל כך פנה ועד העדה הספרדית ישירות להנהלה הציונית בלונדון.

הצעות לשיקום השכונה ופיתוחה

חיפה היהודית כללה באותן שנים שכונות מפוזרות, ללא קשר רציף ביניהן, והמצב הדאיג את הנהגת היישוב. ב-31.8.1932 התפרסמה בעיתון "דבר" כתבה של דוד כהן, מזכיר מועצת פועלי חיפה, שכותרתה "הבניין העברי בחיפה". הוא תיאר את התפתחות שכונת הדר הכרמל, והדגיש את הצורך לחבר אותה למזרח העיר דרך שכונת ארד אל יהוד, אזור שאליו יתפתח בעתיד, לדעתו, האזור התעשייתי של העיר.

ב-1.6.1933 פרסם המהנדס יוסף מנדלסון בעיתון "השער" כתבה בשם "לאן תתפשט חיפה". מנדלסון, שיעץ לוועד הקהילה בנושאי התיישבות ובנייה, תיאר את חזונו לחיבור עתידי של האזור שמבתי אבוטבול (מדרגות שוכרי היום) ועד לרחוב נצרת, כולל ארד אל יהוד, עם האזורים שהשתרעו בצדי הדרך לנצרת. גם הוא סבר ששם יקומו מרכזי תעשייה בעתיד, ולכן טען שיש לחזק את היישוב היהודי באזורים הללו.

סעדיה פז, מגדולי רוכשי הקרקעות בארץ באותן שנים, כתב בזיכרונותיו שניתן היה להרחיב את השכונה באמצעות רכישת שטח נוסף בכיוון הדר הכרמל, מה שהיה מאפשר קשר יהודי רצוף עם השכונה דרך האדמות שרכש הלורד מלצ'ט, ממנהיגי יהדות בריטניה ופעיל ציוני, באזור רחוב נצרת לכיוון עמק זבולון. ואולם בחיפה העברית לא נמצאו מי שהיו מוכנים לרכוש את השטח, והקונים העדיפו את השכונות החדשות כי לא רצו להתגורר ליד שכונות ערביות. לבסוף נרכש השטח על ידי ערבים, מה שמנע את יצירת הרצף המקווה של התיישבות יהודית בין שכונת הדר הכרמל הנבנית, דרך שכונת ארד אל יהוד ומזרח העיר התחתית.

בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה, ותשומת הלב הבריטית הופנתה אליה. הדיון על שיקום השכונה ותושביה היהודים פסק, אך הנושא הועלה בדיוני "הוועד הכלכלי למען חיפה" שפעל בעיר בזמן המלחמה וכלל נציגים של ועד הקהילה העברית ואנשי ציבור יהודים. תפקידו היה לטפל בבעיות הכלכליות של הקהילה העברית, וב-4.1.1940 הציגו בפניו תושבי ארד אל יהוד את דרישותיהם, שכללו:

1. מציאת פתרון לקשיים שמעמידים השלטונות בפני חזרת יהודים שנמלטו מבתיהם עם פרוץ המאורעות.
2. הוצאת הערבים שניצלו את המצב ופלשו לבתים הנטושים.

במאורעות 1929 (על המאורעות ראו במאמרו של יגאל גרייבר בגיליון זה) הותקפו תושבים. החלה עזיבה ועמה חלו שינויים בהרכב הדמוגרפי של אוכלוסיית השכונה

גם במאורעות 1936 עזבו משפחות יהודיות למרות המאמצים שנעשו לסייע להם לחזור

הצעות לשיקום השכונה כללו תוכניות לחיזוק האוכלוסייה היהודית במקום ויצירת חיבורים עתידיים עם אזורים נוספים בעיר

3. השגת מימון לשיפוץ הבתים שניזוקו.

4. צירוף גוף חזק נוסף של מתיישבים לשכונה, באמצעות משתכנים צעירים שיתגוררו במשך חצי שנה ללא תשלום אצל התושבים הוותיקים.

5. הקמת מרכז לבעלי מלאכה בשכונה, שבו תקים קבוצה של בעלי מלאכה את סדנאותיה, תתגורר בשכונה ותחזק אותה.

בישיבה הועלו הצעות נוספות:

1. הקמת קבוצה של כחמישים צעירים שיתגוררו זמנית בשכונה ויקבלו על עצמם את השמירה בה. הדבר התקבל ברצון על ידי התושבים הוותיקים, שהיו אמורים להעניק מגורים בחינם לחברי הקבוצה.

2. יישוב קבוצה של בעלי מלאכה בשכונה, שישפצו כשבעים מבתיה בעלות של כ-3,500 לא"י.

בסופו של הדיון נקבעה ועדה משנה לטיפול בעניין, וזו נפגשה עם נציגי השכונה כעבור כשבועיים. במפגש העלו נציגי השכונה שוב את דרישותיהם, ומסרו גם שחלק מהיהודים החלו לחזור לבתיהם וחלק אחר הגיע להסכמים עם הפולשים על תשלום דמי שכירות. אך לדעת נציגי השכונה נדרשו עוד פעילויות רבות, ובמיוחד פניות לבתי משפט בדרישה לפנות פולשים ערבים המסרבים להתפנות או לשלם שכר דירה. בינתיים עברו גם כמה סטודנטים יהודים להתגורר בשכונה.

ב-10.2.1940 הגיש המהנדס יוסף מנדלסון לוועד הקהילה את תוכניתו להקמת מרכז מלאכה בארד אל יהוד. עיקרה היה איתור מגרש של 1,800 מ"ר שעליו יוקם מבנה בן כ-600 מ"ר ובו 14 בתי מלאכה בגודל של כ-45 מ"ר כל אחד. עלות הפרויקט הייתה, להערכתו, 6,000 לא"י, והפועלים ובעלי המלאכה אמורים היו להתגורר בשכונה ולהוות גרעין שיקדם יוזמה פרטית, ייפתח את השכונה ויבסס את יסודותיה העבריים. בישיבה אחרת דווח שחברת "גב-ים" (שהוקמה לשם פיתוח תשתית לתעשייה בארץ) מתעניינת בפיתוח השטח, וששמונה בעלי מלאכה מסכימים לעבור למרכז החדש כשיוקם. אך למרות הדיונים וההצעות, ואפילו חוזה שהוכן בין בעלי הבתים, הסטודנטים שהיו אמורים להתגורר בהם ובעלי המלאכה - אף אחד מהניסיונות לשיקום השכונה לא התממש.

אם ב-1929, במפקד יהודי חיפה, הצהירו 425, שהיו 4.2% מ-10,005 יהודי העיר, שהם מתגוררים בארד אל יהוד, ולמרות שבתום מלחמת העולם חזרו חלק מהתושבים היהודים לשכונה, עדיין היה בה ב-1948 רוב ערבי של כ-5,000 (71% מהתושבים), כשמספר היהודים הוא כ-2,000 בלבד (29%). ואם בעת הקמת השכונה היו 100% משטחה בבעלות יהודית, הרי שב-1945 נותרו רק כ-45% מהשטח בידי יהודים.

משה רבי פרסם את רשמיו מביקור בשכונה ביום שבת בעיתון "הד המזרח", ב-25.2.1945: "... אני משרך דרכי ל'ארד אל יהוד' ... שכונה גדולה הייתה זו ... אך לאט נעזבה ... אך בבוא ימי המאורעות בשנות תרצ"ו-צ"ט (1936-39) הסלוניקאים כולם נאלצו לעזבה ושכונה גדולה עם מאות בתיה עומדת עזובה ובודדה ושוממה ויבואו 'בני הדוד' ו'יפלוש' לבתים ...". רבי המשיך וסיפר על שיטוטיו ברחובות השכונה, על הגינות והעצים שמילאו בעבר את רחובותיה ושכעת אין להם זכר, אך בית אחד משך את עיניו ואת אוזנו: "... היה זה בית חדש, בנוי ממלט מסויד לבן, נקי וממנו בקעה שירה. היה זה בית הכנסת של יהודי קורדיסטן ... בזמן המאורעות עת נעזבה השכונה נוהגים היו מדי שבת לרדת מהשכונות אליהן עקרו ולהתפלל בבית הכנסת, לא הייתה שבת אחת שנעדרו ...". והוא סיים דבריו בנימה נוגה: "... בעצב נפרדתי מעל המקום. למראה המהפכה שהתחוללה בשכונה גדולה

זו. ואכן אשמים אנו ואשם ועד הדר-הכרמל שלא שם לב לנקודה מרכזית זו המקשרת את הדר הכרמל עם המפרץ והזניחה. ולזאת עתידים אנו לתת את הדין ...".

סוף דבר

בראשית המאה העשרים, בעקבות הגידול שחל ביישוב היהודי בארץ, החלו להיבנות שכונות יהודיות חדשות בחיפה. הראשונה, ב-1909, הייתה שכונת "הרצליה" שעל מדרונות הכרמל, מרוחקת מהעיר התחתית. בעקבות ההחלטה על הקמת הטכניון, בעשור הראשון של המאה העשרים, החלו המוסדות הציוניים לרכוש אדמות בסמוך אליו, כדי לבנות שכונות חדשות המתאימות בסגנון לעולים ממרכז אירופה שלא רצו להתגורר בארד אל יהוד. למרות שעם הקמתה יועדה שכונה זו לאלטה העירונית בת התקופה, היא לא התאימה לעולים החדשים. אופי הבנייה בה, קרבתה לעיר התחתית ולמוקדי החינוך, והשינוי שחל בהרכב תושביה במשך השנים, משכונה בעלת רוב יהודי מוחלט לשכונה בעלת רוב ערבי - כל אלה מנעו את התפתחותה.

השוואה בין שתי שכונות שהוקמו בשלהי התקופה העות'מאנית כדי להרחיב את ההתיישבות היהודית העירונית - שכונת "שמאעה" (שערי ציון) שקמה בירושלים ב-1900, ושכונת ארד אל יהוד בחיפה - מעלה כי התייחסותם של המוסדות העבריים בחיפה, שניסו לחזק את צביונה היהודי של השכונה מתוך ראייה לטווח רחוק, הייתה טובה מיחסם של המוסדות בירושלים לשכונה החדשה בעירם. ועם זאת - המאמצים ליצירת שכונה יהודית בלעדית בחיפה לא צלחו, והיא איבדה מצביונה היהודי והפכה לשכונה מעורבת.

מבין ארבע השכונות שפרצו דרך יציאה אל מחוץ לחומות הערים - משכנות שאננים ושמאעה בירושלים, נווה צדק ביפו וארד אל יהוד בחיפה, רק משכנות שאננים ונווה צדק פעילות עד היום ובשמן המקורי. שכונת שמאעה נהרסה ועל אדמתה נבנה פארק. חלק מבתי ארד אל יהוד עומדים עדיין על תילם, חלקם נאטמו וחלקם משמשים למגורים ולתעשייה זעירה. ארד אל יהוד, השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומת חיפה, וזיכרון החלוצים שהקימו אותה, נותרו כזיכרון עמום בהוויית העיר.

לעיון נוסף

- ראובן גפני, "חיים ב'שדה דמים', יהודים, ערבים ושוב יהודים בשכונת שמאעה (שער ציון) בירושלים 1900-1970", **קתדרה**, 161 (2017), עמ' 85-116.
- שמואל בן שבת, **סובו פניכם, מבחר מאמרים וכתבים בלשון העברית, בחינוך, בפולקלור ועל ראשיתה של העיר חיפה**. ליקטה וערכה רינה איל (בן שבת), תל אביב, 2014.
- תמיר גורן, "הצעות ותכניות לעיבוי ההתיישבות היהודית בחיפה בתקופת המנדט", **אופקים בגאוגרפיה**, 54 (2002), עמ' 5-27.
- Moshe Naor, "The Sephardi and Oriental Jews of Haifa and Arab-Jewish relations in Mandate Palestine", *Middle Eastern Studies*, Vol. 55, No.6 (2019), pp. 1020-1036

סיור ממונע בחיפה, מלווה על ידי שריונית של חיל האוויר המלכותי, יוצא מבית יורדי הים
(על הפעילות בבית יורדי הים ראו במאמרו של יעקב שורר בגיליון זה)

התמונות במאמר זה, כולל בשער האחורי: מתוך הארכיון של רג'ימנט מערב קנט ובאדיבותו.

חיילי המלכה בעיר הכרמל: הגדוד השני של רג'ימנט מערב קנט במרד הערבי, 1938-1939

שלומי שטרית*

"פלשתינה, '38 - איזו שנה! נראה כמעט מוזר שהיא מאחורינו...! האם ייתכן שרבים מאתנו עכשיו לא רוצים לעזוב את הארץ? בהחלט, משום שבעבור כולנו הייתה זו התקופה המהנה והמרגשת ביותר שיכולנו לבקש".

במלים אלה נפתח מאמר בביטאון של רג'ימנט מערב קנט המלכותי של המלכה (The Queen's Own Royal West Kent Regiment), שסיכם את פעילותם של חיילי הגדוד השני של הרג'ימנט בארץ-ישראל בשנת 1938. יחידה זו, שהוצבה בחיפה בין ינואר 1938 למרץ 1939, פעלה במהלך התקופה האלימה ביותר של המרד הערבי ומילאה משימות מגוונות במאבק נגד ההתקוממות. המאמר הנוכחי יבחן את התפקידים שמילא הגדוד בחיפה, ויבדוק איך התמודד הצבא הבריטי עם האתגרים שהציבו בפניו המורדים בעיר.

המאמר מציג את פעילותו של גדוד חיילי המלכה שהוצב במרחב חיפה לסייע בדיכוי המרד הערבי

המרד הערבי בארץ-ישראל, 1938-1939

המרד הערבי, שהחל בגל של פרעות ושבייתה כללית באפריל 1936, נעצר באוקטובר אותה שנה. לאחר הפוגה בת כשנה שבו המתקוממים לפעול, ובספטמבר 1937 רצחו את מושל הגליל, לואיס אנדרוס. האירוע סימן את ראשיתו של השלב השני, האלים יותר, של המרד. במהלך 1938 גברה פעילות המורדים, שפעלו במסגרת של קבוצות חמושות (שהשלטונות והיישוב העברי כינו "כנופיות"), עד שהגיעה לשיאה בחודשי הקיץ והסתיו.

חיל המצב בארץ-ישראל כלל בתחילת 1938 שתי בריגדות (חטיבות), ה-16 וה-14, שבכל אחת מהן שלושה גדודי חיל רגלים. הבריגדה ה-16 הייתה אחראית לאזור שמצפון השומרון והשרון ועד לגבול עם שטחי המנדט הצרפתיים בסוריה ובלבנון, בעוד ה-14 הייתה אחראית לשומרון, לשרון, לשפלה, לאזור ירושלים ויהודה ולצפון הנגב. בנוסף פעלו בארץ טייסת ופולוגת שיריוניות של חיל האוויר המלכותי, חיל הספר העבר-ירדני ומשטרת המנדט, שב-1938 העסיקה גם נוטרים - אנשי ביטחון יהודים - רבים. אך כוחות אלה לא הספיקו להתמודדות יעילה עם המתקוממים, שהעזתם גברה. בין יוני לנובמבר 1938 הם הצליחו להשליט את מרותם על רוב האוכלוסייה הערבית בארץ ולפגוע באופן קשה בכוחות הביטחון, ביישוב העברי ובמתקני תשתית. המתיחות הבין-לאומית, ששיאה במשבר חבל הסודטים, מנעה מממשלת בריטניה להציב כוחות צבא נוספים בארץ ואפשרה את השגי המורדים.

לאחר ועידת מינכן תגברו הבריטים את הצבא בארץ באופן ניכר. בין ספטמבר לנובמבר 1938 גדל חיל המצב, עד שכלל שתי דיוויזיות (אוגדות) ובריגדה. הוטל ממשל צבאי חלקי על הארץ, והמשטרה הוכפפה למפקד הצבא. כוחות הביטחון יצאו למבצעי סריקה נרחבים, שבמהלכם נעצרו מנהלית אלפי ערבים שנחשדו כמתקוממים. במקביל, פרסמה

* רפ"ק ד"ר שלומי שטרית הוא מפקד בית מורשת משטרת ישראל ומתמחה בתולדות ארגוני שיטור וביטחון פנים בארץ-ישראל. עבודת הדוקטורט שלו בחנה את ההתמודדות הצבאית הבריטית עם המרד הערבי בארץ בשנים 1936-1939.

ממשלת בריטניה במאי 1939 את "הספר הלבן", שביטא שינוי חד במדיניותה כלפי הארץ ולמעשה קיבל את תנאי הערבים לסיום הלחימה. שילוב זה, של עוצמה צבאית מחד גיסא ו"אופק מדיני" מאידך גיסא, יחד עם עייפותה של האוכלוסייה הערבית לאחר שלוש וחצי שנות מאבק, ופרוץ מלחמת העולם השנייה, הביאו לדעיכת המרד בסוף 1939.

הגדוד השני של רגימנט מערב קנט

הגדוד השני של הרגימנט היה יחידת חיל רגלים שכללה שלוש פלוגות רובאיות (שכונן באותיות A, B, C), פלוגה מסייעת (D) ופלוגת מפקדה (Headquarter wing). כל פלוגה רובאית, בתורה, הורכבה מארבע מחלקות. בפלוגה המסייעת היו שלוש מחלקות של מקלענים ומחלקת מרגמות, ואילו פלוגת המפקדה כללה מחלקת מנהל ותחבורה, כיתת קשר ותזמורת, שחייליה השתתפו במשימות קרביות בנוסף לנגינה בטקסים ומסיבות. בסך הכל שירתו בגדוד 21 קצינים ו-696 חיילים בעלי דרגות אחרות, שעליהם פיקד לוטננט-קולונל (סגן אלוף) ו. ו. פלמר (Palmer). על הפלוגות פיקדו קצינים בדרגת מייג'ור (רב סרן) או קפטן (סרן), ומפקדי המחלקות היו בדרגת לוטננט (סגן) או לוטננט שני (סגן משנה).

סמל רגימנט מערב קנט של המלכה

הגדוד הגיע לארץ מבריטניה בתחילת ינואר 1938, במסגרת מהלך מתוכנן לרענון יחידות הצבא ברחבי האימפריה. לאחר נחיתתו בנמל חיפה הוא נשאר בעיר והוצב בבסיס "חצי האי" בבת גלים (Peninsula Barracks), שנקרא על שם המערכה נגד נפוליאון בחצי האי האיברי, שהיה בסיס האם שלו במשך כל שהותו בארץ.

משימות

הגדוד פעל תחת הבריגדה ה-16, שמפקדתה ישבה בחיפה. משימותיו היו שמירה על ביטחון הפנים בעיר והגנה על מסילות הרכבת באזור הצפון, וכן משימות נוספות במרחב חיפה והכרמל ובגליל המערבי, השרון, נחל עירון ועמק יזרעאל. אלה כללו איוש מוצבים בכפרים ערביים ועריכת מבצעים לאיתור מתקוממים בכפרים ובמרחבים שביניהם. משימתו ההתקפית העיקרית של הגדוד הייתה הפעלת "טורים ניידים" (Mobile columns), יחידות בסדר גודל פלוגתי שנועדו לסייר במרחבים הכפריים, לאתר מורדים ולהורגם בקרב. טורים אלה, ששמות הקוד שלהם היו HAICOL A ו-HAICOL B, פעלו מהבסיס בבת גלים ושימשו גם ככוח עתודה גדודי. כל טור, שדומים לו פעלו גם בגדודים האחרים, כלל בין 85 ל-120 חיילים שנעו ברכב או ברגל. טורי HAICOL פעלו בעיקר באזור הכרמל, במישור החוף הצפוני ובעמקים, והיו מעורבים במספר לא-מבוטל של קרבות עם מתקוממים. בתפקידם ככוח עתודה הם השתתפו, למשל, בסיוורים בוואדיות הכרמל בניסיון לאתר את סגן מפקד מחנה המעצר בעתלית, משה לזרוביץ' ומשפחתו, שנחטפו ב-18 באוגוסט 1938.

במקביל, ממאי 1938 ואילך, איישו חיילי הגדוד מוצבים בכפרים ערביים כדי להשיב את השליטה בהם לידי הממשלה. במהלך המרד החזיק הגדוד מוצבים בסח'ין, שפאעמר (כיום שפרעם), צפוריה (ציפורי), דלית אל כרמל, אל כפרין (עין השופט), קלקיליה, עוספיה, א-טייבה (בעמק יזרעאל), א-סינדיאנה, פרעון וארתאח. בדרך כלל אייש הגדוד שלושה או ארבעה מוצבים במקביל, שבכל אחד מהם כוח שגודלו נע בין מחלקה לפלוגה, ולעתים הציב מחלקה גם ביישוב יהודי כדי להגן עליו מהתקפות. משימה אחרת שלו הייתה הגנה על מסילת הרכבת בין לוד וחיפה, באמצעות "מחלקת הרכבת" שסיירה

בקרונת משורינת לאורך הפסים. בנוסף לכל אלה העביר הגדוד, ביוני 1938, כיתה וקצין לפיקודו של אורד וינגייט בפלגות הלילה המיוחדות, והפעיל את "מחלקה Q", כוח למשימות מיוחדות כמו מארבים ופשיטות שפעל בחשאי בגזרת הגדוד, בהתאם לתורת הלחימה של פלגות הלילה.

שגרת הפעילות בגדוד התבססה על סבב בין הפלוגות. כל פלוגה שהתה שבועיים בחיפה ושבועיים במוצבי החוץ, כשבמהלך שהותה בחיפה היא ביצעה את משימת HAICOL לצד משימות שמירה ואבטחה בעיר ובסביבתה. בשבועיים הבאים פוצלה הפלוגה למחלקות, שנשלחו למוצבים ביישובים השונים. בשל אילוצים שגרם עומס המשימות פוצלו לעתים הפלוגות כך שהסבב התבצע גם בתוכן, כלומר שתי מחלקות שהו במשימות מחוץ לחיפה ושתיים נותרו בבסיס האם. מפקדת הגדוד, פלוגת המפקדה ומחלקת הרכבת שהו בחיפה באופן קבוע, ומשם יצאו למשימות השונות.

סיור ממונע בחיפה מלווה על ידי שריונית של חיל האוויר המלכותי

ביטחון הפנים בחיפה

חשיבותה של חיפה לאימפריה הבריטית כעיר נמל ותעשייה, והיותה מוקד לאלימות בין יהודים לערבים מתחילת המרד, הטילו על הצבא משימות ביטחוניות שבימים כתיקונם ממלאת המשטרה. בכל תקופת שהותו של גדוד מערב קנט בארץ עסקו חייליו בשמירה על הביטחון בעיר, במסגרת מה שהבריטים כינו "סיוע לרשות האזרחית". היקף הכוח ואופי המשימות השתנו מעת לעת, בהתאם למצב בעיר, למשימות נוספות שהוטלו על הגדוד ולסדר הכוחות בארץ.

מאוקטובר 1938 ואילך העסיק הגדוד במשימה זו, שכונתה "סיור העיר חיפה" (Haifa Town Patrol), פלוגה שלמה. במהלך אחריותם שהו חיילי הפלוגה התורנית בבית יורדי הים (כיום רחוב הנמל 2) הסמוך לשוק ולנמל. הם סיירו ברחובות ברגל או בכלי רכב, איישו נקודות ביקורת, שמרו על מתקנים ממשלתיים, ערכו חיפושים בבתי ובחנויות ושימשו ככוח כוננות למקרה של התקפת טרור או הפרת סדר. כאשר הוטל עוצר על העיר הם אכפו את ביצועו ועצרו את מי שהפר אותו.

יחידת חיל הרגלים, שהיא חלק מהצבא הבריטי, ביצעה תפקידים משטרתיים גם בתוך חיפה וגם בכפרים הערביים. ובכל זאת היו חייליה מוגבלים לפעילות של גיבוי המשטרה תוך הימנעות מ"טיפול" ישיר באוכלוסייה המקומית

כתבה בביטאון הרג'ימנט, שפורסמה בנובמבר 1938, תיארה את אופי הפעילות בעיר: "חובותינו כללו סיור ברחובות חיפה, הצבת שומרים במסילת הרכבת, שדה התעופה והבנק (מר ברקלי היה ללא ספק מתרשם, אילו ידע שהופקדנו על ביטחון מטבעות המיל שלו), ולערוך חיפושים בכל כלי הרכב בנקודות שונות ברחבי חיפה. ... סיור ברחובות הוא תחביב פופולרי מאוד. שתיים או שלוש חוליות נוסעות במשאיות היכן שהן רוצות, אך תוך מתן תשומת לב מיוחדת לרובע הערבי. מקום זה היה, ועודנו, רשת ידועה לשמצה של רחובות צרים, נאים אך מרתיעים ... היינו צריכים לסייר בו ללא הפסקה, שתי חוליות בכל פעם, כשכולנו חובשים כובעי פלדה".

נוסף להגנה על בנק ברקליס, הנזכרת במאמר, שמרו החיילים על גשר של (כיום גשר פז), מחשש שערבים ינסו לפוצצו.

לעתים נלוו למשימות אלה שוטרים שהכירו את העיר ודיברו בשפות המקומיות. בסיוורים הממונעים השתתפו לפעמים גם שריוניות של חיל האוויר המלכותי, עדות לסכנה שמפקדי הצבא חששו ממנה ברחובות חיפה.

הסיוורים בעיר הסתיימו ללא אבדות לצבא. לפעמים רגמו ערבים את רכבי הסיור באבנים בודדות, או שירו עליהם, אך לא דווח על פצועים או הרגים. גם המפגש במתקוממים חמושים ברחובות העיר היה נדיר. המקרה היחיד שתועד אירע ב-5 במרץ 1939, כשחיילים שסיירו רגלית ברחוב אלנבי נתקלו במתקומם מיד לאחר שרצח בעל חנות ערבי. הוא ירה לעברם והרג עובר אורח, והחיילים רדפו אחריו והרגו אותו.

משימה נוספת הייתה סיוע לכיבוי שריפות, כפי שסיפר ביטאון היחידה בדצמבר 1938: "משימה נוספת, שהסיור מילא כמעט מדי יום, הייתה ללוות את הכבאים היהודים לדירת שריפה. בכל יום בניין בבעלות יהודית הוצת על ידי ערבים, וכאשר הכבאים היהודים הגיעו, נעשו ניסיונות לרגום אותם באבנים או לחתוך את הצינורות שלהם. כתוצאה מכך, שתיים או שלוש כיתות היו בכוננות מתמדת כדי לחוש לכל שריפה שפרצה. לעתים היו שש או שמונה שריפות ביום אחד".

כאמור, המצב בעיר השפיע על מספר החיילים שהוצבו בה. לדוגמה, בעקבות התקפת האצ"ל בשוק הערבי ב-6 ביולי 1938, העסיק הגדוד שש מחלקות, או פלוגה וחצי, בשמירה על הביטחון בעיר. בפברואר 1939, לאחר התקפה אחרת של האצ"ל, תגברה פלוגה מהגדוד הראשון, רג'ימנט המפשייר, את חיפה ופעלה לצד חיילי מערב קנט. גם נחתים ומלחים מאניות הצי המלכותי, שעגנו בנמל, סייעו לעתים לגדוד לשמור על הביטחון בעיר, וחיילי פלוגת המפקדה הגדודית השתתפו במשימות כאלה כדי לאפשר לפלוגות הלוחמות לעסוק במבצעים התקפיים.

ראוי לציין כי אין עדויות לכך שחיילי הגדוד השתתפו בפיזור הפרות סדר אלימות בעיר. הדבר עולה בקנה אחד עם המדיניות הבריטית בת הזמן, שלפיה הטיפול באוכלוסיה אזרחית, גם אם היא מתפרעת, נתון לאחריות המשטרה. הצבא, לפי גישה זו, אמור היה לשמש כגיבוי למשטרה אם המצב יצא משליטה. אי אפשר גם להצביע על מקרים שבהם נהגו החיילים הבריטים בחיפה באלימות חריגה או ב"ברוטליות" כלפי תושבי העיר, ערבים כיהודים.

שגרה

במהלך שהותו של הגדוד בארץ עסקו חייליו גם בפעילות פנאי. הם השתתפו בספורט מאורגן והתחרו בענפים כמו כדורגל, הוקי, קליעה למטרה ועוד, ובתחרויות בין הפלוגות

בתחילת המאמר מובאת ציטטה מביטאון הגדוד, שממנה מסתבר כי תקופת השירות בחיפה הייתה מהנה ומרגשת בעבור החיילים. השגרה שלהם כללה פעילויות ספורט ופנאי, וכן תפקידים טקסיים שנבעו ממעמדה של חיפה באימפריה הבריטית

ונגד יחידות צבא ומשטרה אחרות. נערכו גם תחרויות כדורגל עם מועדוני ספורט יהודים, ותחרויות קליעה שארגנה אגודת הציידים היהודים. התזמורת הגדודית ניגנה באירועים שונים, צבאיים ואזרחיים, והחיילים השתתפו בקונצרטים למטרות צדקה שארגנו מוסדות יהודיים, באירועים פתוחים לקהל ובמסיבות. לגדוד, ובפרט לתזמורת, היה גם תפקיד טקסי. מאחר שחיפה הייתה הנמל העיקרי של ארץ-ישראל, נדרש הגדוד לערוך טקסי קבלת פנים או פרידה לפקידים וקצינים בכירים שעברו בה. ב-24 בפברואר 1938 ביקר הנציב העליון ארתור ווקופ (Wauchope) את הגדוד טרם עזיבתו את הארץ, ושבוע מאוחר יותר, ב-4 במרץ, סיפק הגדוד משמר כבוד ותזמורת בטקס לכבוד הנציב החדש, הרולד מקמייקל (MacMichael).

סיכום

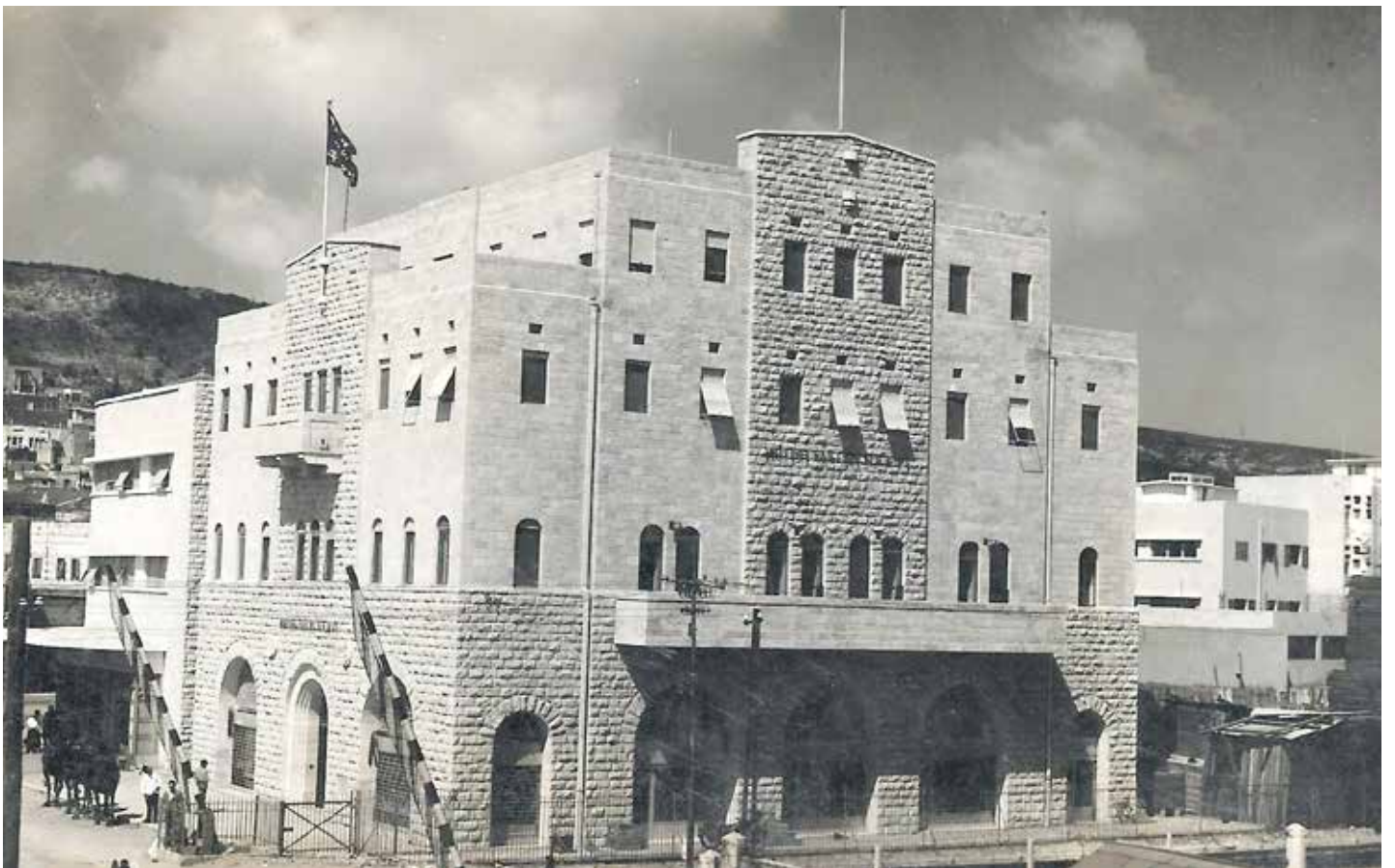
הגדוד השני של רגימנט מערב קנט עזב את הארץ ב-22 במרץ 1939 והפליג למלטה, שם נועד להיות חלק מחיל המצב. ב-14 החודשים שבהם שהו כאן השתתפו חיילי הגדוד בשלבים העיקריים של המרד הערבי, שכללו את שיא הצלחותיהם של המתקוממים וגם את המערכה הנרחבת לדיכויים. עיקר פעילותו הקרבית של הגדוד, שבמהלכה הרגו חייליו 172 מתקוממים, התרחשה מחוץ לחיפה. בעיר עצמה עסקו חיילי היחידה בשמירה על הסדר, באבטחה ובניסיונות למנוע מעשי נקם לאחר פעולת טרור של הצדדים השונים. קשה להעריך את מידת הצלחתם, אך נראה כי האצ"ל, שפוצץ כמה מטעני חבלה בחלקיה הערביים של העיר, לא נרתע מפעילותם. פעילות הגדוד בחיפה ממחישה כיצד פעל הצבא הבריטי באזור עירוני בזמן התקוממות חמושה, ומה היו האתגרים שעמם נדרש להתמודד.

לעיון נוסף

- יגאל אייל, האינתיפאדה הראשונה: דיכוי המרד הערבי על ידי הצבא הבריטי בארץ ישראל 1936-1939, מערכות, 1999.
- שלומי שטרית, "המלחמה הקטנה" הגדולה ביותר: המאבק הצבאי הבריטי כנגד המרד הערבי בארץ ישראל, 1936-1939, עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן, 2020.

חיילי הגדוד מאבטחים אתר שריפה

החזית לאורך פסי הרכבת והקשתות ברחוב קפטן סטיב
צלם לא ידוע

בית יורדי הים בחיפה

יעקב שורר*

המאמר מוקדש לד"ר דניאלה רן ז"ל, חוקרת תולדות הספנות המודרנית בתקופת המנדט ובמדינת ישראל.

העיר התחתית של חיפה זוכה בשנים האחרונות לתנופת פיתוח והתחדשות. לצד המבנים המודרניים של קרית הממשלה ניצבים בניינים היסטוריים מעניינים, והפעם נתמקד באחד מהיפים שבהם - בית יורדי הים (או בית הימאים), שהוכרז כאתר מורשת על ידי המועצה לשימור אתרים. הבניין תוכנן על ידי האדריכל בנימין חייקין, אחד מהאדריכלים החשובים והמוערכים בארץ בתקופת המנדט. סגנונו היה אקלקטי אך מינימליסטי יחסית, והוא שילב גישות וצורות של האדריכלות המודרנית והסגנון הבינלאומי עם מאפיינים אדריכליים מזרחיים, שהבולט בהם הוא הקשת. בחיפה תכנן חייקין את היכל העירייה ואת המבנה נשוא מאמר זה.

בית הימאים ניצב ברחוב קצר ששמו רחוב קפטן סטיב, בפינת דרך העצמאות ורחוב הנמל. לאורך השנים הוא שימש את יורדי הים הבריטים והזרים, וב-1949 הפך לבית יורדי הים של החבל הימי לישראל (הח"ל). הוא שירת ימאים יהודים וגם זרים שהגיעו לחיפה ונזקקו לשירותיו, והמאמר הנוכחי יתרכז בפעילויות שנערכו בו ובתפקידים שמילא בגלגוליו השונים.

בית הימאים של "אגודת הספנים הבריטית"

המבנה הוקם ב-1935 על שטח מיובש שנועד להיות אזור תפעולי של הנמל החדש שנפתח ב-1933. יזמה את הקמתו "אגודת הספנים הבריטית", עמותה פילנתרופית שנוסדה באנגליה במאה ה-19 ונודעה בשם British Sailors Society (או BSS). מטרת העמותה הייתה לתת שירותי רווחה לימאים בני כל האומות, ולצורך זה היא הקימה בתי ימאים, אכסניות ומועדונים בערי נמל ברחבי העולם. שלוחת האגודה בארץ נוסדה ב-1934, ומאחר שאחת ממטרותיה הייתה "קידום הידע בצורות של יורדי הים", עמד בראשה הבישוף של ירושלים. ב-1935 העניק לה הנציב העליון חוזה חכירה מיוחד כדי שתקים בחיפה "מעון ובית מנוחה למלחים".

העיתון "פלסטין פוסט" כתב כי בקומה הראשונה של המבנה המתוכנן יהיו כנסייה צנועה, משרדי הנהלת הבית, אולם אירועים, חדר ביליארד, בית קפה ומטבח, ובקומות העליונות יהיו אולם וחדר אוכל לקצינים, אולם הרצאות, חדרי שינה ומשרד המנכ"ל (5.3.1935). ב-23.4.1935 התקיים טקס הנחת אבן הפינה למבנה, בנוכחות הוד מעלתו הנציב העליון. העיתון "דבר" דיווח על כך:

"בטכס נכחו חברי העירייה, קונסולים, פקידי ממשלה, קציני אניות, הבישופ הבריטי ועוד עשרות תושבים מהקולוניה הבריטית בחיפה ... התזמורת הצבאית ניגנה ... ואז הנציב העליון סיר ארתור ווקופ, שהיה לבוש במדים צבאיים, נשא נאום תודה לכל השותפים בהקמת המוסד. בסיום הטכס האדריכל בנימין חייקין מסר לנציב כף סיידים קטנה של זהב להנחת אבן הפינה ... ועם נגינת ההמנון נסתיים הטכס".

ראוי לציין כי בפתח הבניין - מימין לקשתות הכניסה - משובצת עד היום אבן הפינה המקורית ראו בצילום.

מדליונים על קיר הבניין, מעל הקשתות

האדריכל בנימין חייקין, שתכנן את בית יורדי הים, היה מהמתכננים הראשונים של מבני האוניברסיטה בהר הצופים, של "תיאטרון המעלות" הפתוח לשמים בהר הצופים, ושל מלון המלך דוד בירושלים. הוא בנה את שני בתי הבריאות על שם נתן ולינה שטראוס בירושלים ובתל אביב, את וילה מלצ'ט בחוף הכנרת, ועוד בתים פרטיים בארץ ובעיקר בירושלים

* יעקב שורר, חוקר תולדות חיפה, מרצה ומדריך טיולים. מחבר הספר "לטייל בחיפה".

פעילותו של בית הימאים הבריטי

העיתון "פלסטיין פוסט" תיאר ב-6.5.1938 בהרחבה את הפעילות שהתרחשה בבית בשנתיים הראשונות לקיומו, ובין השאר מסר כי המקום מציע מקלט ומקום מפגש חברתי למלחים מכל המדינות והלאומים. בשנה הראשונה לקיומו נערכו בו 300 מפגשים, ביניהם גם כמה קונצרטים של תזמורות מאוניות הוד מלכותו שעגנו בנמל. כן הוקמה ועדה של נשות הפקידים הבריטים הבכירים שגרו בחיפה, לארגון פעילות חברתית וגיוס תרומות לרכישת ריהוט וציוד נוסף. המוסד תמך גם בימאים שנקלעו למצוקה כספית, וטיפל בכ-84 מקרים של עזרה סוציאלית. מספר המפגשים הדתיים שהתקיימו בו היה 54, והשתתפו בהם 2,182 מאמינים. בסך הכל ניצלו את שירותי הבית כ-33,000 איש.

אבן הפינה של הבניין

בית יורדי הים של החבל הימי לישראל

החבל הימי לישראל, המוכר בכינוי החי"ל, נוסד ב-1937 כאגודה ציבורית לפיתוח הימאות העברית ולהגברת התודעה הימית בציבור היהודי בארץ ובתפוצות. פעולותיו העיקריות היו הקמת בית הספר הימי בחיפה ב-1938 וייסוד צים, החברה הלאומית לשייט ולספנות, ביוני 1945. החי"ל תמך בפעילותן של אגודות ספורט ימיות כמו זבולון, צופי ים, ועוד, וכן יזם והפיץ ספרים וכתבי עת בנושאי ים וספנות, וגייס כספים לקידום הימאות בארץ. הוא פעל גם למען הימאים העברים, סייע למשפחותיהם ודאג לרווחתם. בימי מלחמת העולם השנייה התגייסו צעירים ארץ-ישראלים רבים לצי המלכותי הבריטי וגם לצי הסוחר, וגבר הצורך ביצירת מקום מפגש שבו הם יוכלו להיפגש ולבלות בשובם ארצה מהפלגות מייגעות. בשלהי 1942 יזמו סניף חיפה של החי"ל, מרכז החי"ל ומחלקת הים של הסוכנות היהודית את הקמת "בית יורדי הים", כאכסנייה ומועדון למלחים עברים השוהים בנמל חיפה בין הפלגות. העיתון "העולם" דיווח ב-17.12.1942 על חנוכת המוסד החדש:

"זהו המועדון הראשון והיחידי למלחים עברים במזרח הקרוב ובעולם כולו... ברכה והערכה למפעל הנאה השמיע קצין גבוה בצי המלכותי הקפיטן לידיקר, ששיבח את עזרת החי"ל לצי המלכותי ואת עמידתם במבחן של מתנדבי הישוב העברי בשרותי הצי המלכותי בתחומי הארץ ומחוצה לה ... המועדון יהיה פתוח לכל המשרתים בצי המלכותי בלי הבדל לאום".

המוסד התקיים במבנה צנוע בדרך המלכים 5 (כיום דרך העצמאות), קרוב מאוד לבית הימאים הבריטי הגדול והמפואר. הוא כלל חדרי שינה קטנים, מטבח ומסעדה, ספרייה וחדר משחקים. בזיכרונותיהם מספרים המלחים ששהו בו כי "היה בו מרגוע, ניתן שרות אדיב ושרתה אווירת בית חמה ולבבית, בהנהלתם של החברה פפי שינדלר 'אם הימאים' והחבר שרי". בדצמבר 1947 נורו יריות סמוך לבית יורדי ים, האזור היה נתון בסכנה ולכן הופסקה הפעילות בבית.

בית יורדי הים מעתיק את משכנו אל בית הימאים הבריטי

עם קום המדינה הועבר המבנה של בית הימאים הבריטי לבעלות ממשלת ישראל, שהחכירה אותו בתחילת 1949 לחי"ל. ב-20.6.1949 נחנך בו בית יורדי הים המחודש, ויו"ר החי"ל, משה פומרק, הכריז:

"לפני שעזבו הבריטים את הארץ מכרו את כל אשר ניתן למכירה והציגו את הבית, שהיה מצויד יפה, ככלי ריק ושומם... לבסוף עלה בידינו, בעזרת ידידים, לקבלו בשכירות למשך שלוש שנים עם זכות הארכה... יש בבית הזה 40 מקומות לינה, חדר אוכל רחב ידיים, אולם משחקים, אולם מרווח להצגות אולם קריאה ומנוחה... דאגתנו תהיה נתונה לכל ימאי בלי הבדל גזע, דת או לאום... הבית ידאג להזמין מדי פעם את הצוות של אניות העוגנות בחוף... לטפח יחסי ידידות העשויים בעקיפין להקל גם על ימאים עברים בבואם להתארח בבתי ים בארצות ניכר" (ים - גיליונות החבל הימי לישראל, מרץ-אפריל 1949).

נראה כי עסקני החי"ל בחיפה האמינו שבית יורדי ים בחיפה יעלה את ישראל על מפת בתי הימאים בעולם. ואכן, בתחילת דרכו מילא הבית את משימותיו וענה על ציפיות הימאים, אך כבר ב-1951, בעוד החי"ל מתהדר בפעילות המתקיימת בו, גברו ביטויים של אי-שביעות רצון ממנו מצד הימאים. הם טענו שהנהלת החי"ל פועלת "ללא שמץ של חיבה ויחס לציבור שלמענו נעשו", ושהביטוי המעשי לכך הם מחירים לא-זולים של הלינה והארוחות, אווירה דוחה, השכרת חדרים ואולמות לעסקים פרטיים, תחזוקה גרועה של המבנה, ועוד.

בית יורדי ים - מוקד שביתת הימאים

שביתת הימאים (המוכרת גם כ"מרד הימאים") הייתה אחד מהאירועים המכוננים בהיסטוריה של מדינת ישראל הצעירה, ובית יורדי ים וסביבתו הקרובה עמדו במרכז. השביתה פרצה רשמית ב-11.11.1951 והסתיימה אחרי שישה שבועות, ב-24.12.1951, אך שורשיה מוקדמים יותר. ימאי חברת "שוהם" (חברה בת של צים שנסלטה על ידי ההסתדרות, הסוכנות היהודית והחבל הימי בישראל), מחו על תנאי עבודתם ועל הזלזול בהם. מאבקם ארך 43 ימים (!), ובמהלכו הופר הסכם שנחתם עמם, ונציגיהם הנבחרים לא הוכרו כארגון המייצג שלהם.

בימי השביתה היה בית יורדי ים המעוז המרכזי של הימאים: כאן נערכו הכינוסים ההמוניים והסוערים שלהם ושיבות גורליות ורוויות מתח של ועד הימאים, שנחלק בשאלת הדרכים להשגת מטרותיו. כאן נשקלו דרכי המאבק, ומכאן הם יצאו להפגנות המוניות ברחובות הסמוכים. כשהתפתחו תגרות בין הימאים לאנשי האגרוף של "פלוגות הפועל", הובאו הימאים הפצועים למרפאה מאולתרת בבית יורדי ים. בזמן השביתה גם התארחו בבית ימאים שלא נשארו על האוניות, כדי למנוע הפרת שביתה.

נמרוד אשל, ממנהיגי השביתה, סיפר:

"בית יורדי ים היה יעד מרכזי לפלוגות הפועל... סיפרו לנו על גיוס אנשי הפלוגות למבצע פינוי, כלומר לסלק אותנו בכוח מהבניין. כשמידע כזה היה מגיע אלינו היינו עושים גיוס מילואים ויורדי הים נשארו בבית יורדי ים כל ימי השביתה" (בספרו **שביתת הימאים**, עמוד 122).

גם ההסכם שהביא לסיום השביתה נחתם בבית יורדי ים. בדצמבר 1951, שבוע אחרי מה שנודע כ"יום שישי השחור". נציגי הצדדים התכנסו בבית וסיכמו על הפסקת השביתה, על החזרת כל הימאים לעבודתם ועל פעולה של ההסתדרות לשחרור הימאים שגויסו לצה"ל. כן הוסכם שכל הנושאים הארגוניים של איגוד הימאים ייבדקו על ידי מועצת ההסתדרות הקרובה.

על המשמר, דצמבר 1951

מרד הימאים שיקף קונפליקט בין הימאים עצמם לבין נציגיהם הרשמיים, ההסתדרות הכללית ומועצת הפועלים, שפעלו בקו אחד עם הממסד השלטוני

באדיבות מוזיאוני חיפה

הבית בשנות החמישים

ספר ההסתדרות בחיפה תיאר בתחילת שנות החמישים את בית יורדי הים בצבעים ורודים: "בית יורדי ים ריכז מאות ימאים יהודים זרים שביקרו בו ונהנו משרותו. חוק הוא לימאי בהגיעו לחוף, יקפוץ לבית יורדי ים ... כאן הוא נפגש עם חבריו למקצוע, מחליף רשמים מהנעשה באניות, מהביקור בחופי ארצות ... ניקיון וסדר שוררים בבית ... ומסיבות ימאים ונשפים..." (מעשים, מועצת פועלי חיפה, 1953).

אך בהמשך שנות החמישים חזר תפקודו הלקוי של הבית ועלה פעמים רבות במגעים בין החי"ל, שהיה אחראי עליו, לבין איגוד הימאים. בדצמבר 1954 הכריזה מועצת האיגוד כי על החי"ל להתרכז בפעולות למען הימאים, בדומה לתפקיד שממלאים המיסיונים והארגונים למען הימאים במדינות העולם. האיגוד גם הביע רצון שבית יורדי ים ישמש כמסעדה ומלון לימאים ויפעיל חדרי לימוד, ספרייה ואולם להרצאות ולמסיבות. הובעה משאלה שהחי"ל יקים חוג של נשים מתנדבות שיעזרו לימאים בניהולו ובארגון מסיבות ופעילות חברתית לימאים. האיגוד דרש גם שמשרדיו ישבו שם.

מדו"חות החבל הימי לישראל עולה כי בשנות החמישים והשישים פעלו בבית יורדי הים כמה פונקציות: משרדי החי"ל, משרדי איגוד הימאים, לשכת עבודה לימאים, מסעדה צנועה, חדרי לינה, חדרי הרצאות, ספרייה ומוזיאון ימי. המוזיאון הוקם ב-1955 בקומה העליונה, כדי "להמחיש את ההיסטוריה הימית של האזור ושל ישראל, ולהפיץ את רעיון הים והימאות לשכבות רחבות של העם ושל הנוער הישראלי". ראשיתו הייתה באוסף פרטי של רב סרן אריה בן אלי, קצין חיל הים לשעבר, והוא נוהל ונתמך על ידי עיריית חיפה בסיוע החי"ל. המוצגים, שנתרמו ממקורות שונים, כללו בעיקר מודלים של אוניות היסטוריות, מכשירי ניווט וספנות, מפות עתיקות ועוד, אבל בגלל הצפיפות נשארו חלק מהמוצגים בארגזים. למעשה היה בית יורדי הים רק אכסנייה זמנית למוזיאון, עד שהועבר למשכן הקבע שלו כמוזיאון הימי הלאומי במבואות חיפה ב-1972.

סוף דבר

בשנות השישים התלקח סכסוך בין החי"ל לבין איגוד הימאים בעניין הבעלות על בית יורדי הים. "העניינים הגיעו לסכסוכים רציניים והובאו לידי בירור שר התחבורה" (מעריב, 3.7.1965). הפרשה הסתבכה ונמשכה שנים, עד שלבסוף גבר איגוד הימאים, שבתמיכת ההסתדרות הכללית הצליח לרכוש את המבנה ודרש מהחי"ל לפנות אותו. אנשי ציבור ניסו לפשר בין הצדדים ולבסוף נערכה בוררות על ידי שופט מחוזי, שפסק כי על החי"ל לפנות את הבית תמורת פיצוי כספי. המבנה נותר שומם במשך זמן רב, עד שנמכר לחברת הספנות של משפחת עופר שהסבה את שמו ל"בית האחים עופר".

המחבר מודה לד"ר אבישי זמר, לרב חובל יוחנן כהן ולרב חובל הלל ירקוני, שקראו את כתב היד והוסיפו הערות והארות. תודות גם ליגאל גרייבר ולאלי רומן על שסייעו באיתור ובמסירה של מידע.

לעיון נוסף

- נמרוד אשל, **שביתת הימאים**, עם עובד, 1994, עמ' 110-194.
- צדוק אשל, **המערכה לכיבוש הים (תולדות החבל הימי לישראל)**, הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 27-31, 64-76, 183-187.

הפעילות השגרתית של הבית הייתה ענפה ומגוונת, אבל משכה גם ביקורת ששיקפה חוסר הסכמה בין החי"ל לבין איגוד הימאים באשר ליעודו של המקום ולמטרותיו

המוזיאון הימי הלאומי, השוכן מאז 1972 במבואות חיפה, החל את פעילותו בשנת 1955 בתוך בית יורדי הים

תרפ"ט בחיפה - מאורעות 1929

בחיפה

יגאל גרייבר*

מבוא

אחד מהמחקרים על מאורעות תרפ"ט מגדיר את שנת 1929 כ"שנת האפס" בסכסוך היהודי ערבי. במקרה החיפאי נראה שהמחבר צודק. כמעט בכל המחקרים על אירועי אותה שנה מוזכרת חיפה בשורות ספורות בלבד, וההתמקדות היא באירועי חברון, ירושלים, צפת ומוצא. במאמר זה אנסה להרחיב ולפרט בעניין האירועים בחיפה, שנמשכו ארבעה ימים בלבד ושאינם מוכרים לכולם, ואדון בהשלכותיהם על הקהילות היהודית והערבית בעיר.

רקע

מאז כיבוש ארץ-ישראל על ידי בריטניה ב-1917 הלך העימות הפוליטי בין הקהילות היהודית והערבית בארץ והתעצם. הוא התפרץ, בין השאר, באפריל 1920 (מאורעות תר"פ), במאי 1921 (מאורעות תרפ"א), באירועים השנתיים בשניים בנובמבר בחגיגות נבי מוסא ובמקרי תקיפה ורצח ברחבי הארץ. הממשל הבריטי, שהעניק ליהודים את הצהרת בלפור בנובמבר 1917, הלך ונסוג ממנה. הוא הטיל על הקהילה היהודית מגבלות שונות, והמתח בינה לבין הקהילה הערבית הלך וגדל.

ביום כיפור, ה-23 בספטמבר 1928, פינתה המשטרה הבריטית באלימות מחיצה ניידת שהקימו מתפללים יהודים כדי לחצוץ בין נשים לגברים בסמטת הכותל המערבי, סמטה שכל אורכה 28 מטרים ורוחבה 3.6 מטרים. האירוע הביא לגל הסתה ערבי שהוביל על ידי המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חוסייני, בטענה שהיהודים מתכוונים להשתלט על מסגד אל אקצא. הפעילות המוסלמית כללה מאמרי הסתה בעיתונות הערבית, הפרעות אלימות לכניסת יהודים לסמטת הכותל, הפרעה לתפילות במקום ופתיחת פתח חדש באחד מקירות הסמטה, כדי לאפשר למוסלמים לעבור בה בעת תפילות היהודים.

פרוץ האירועים

בעקבות האירוע בכותל בספטמבר 1928 הוקמה ועדת חקירה בריטית שאישרה את זכות התפילה היהודית במקום, אך גם את הבעלות המוסלמית על האתר. ההחלטה הסלימה את ההסתה הערבית והגבירה את ההפרעות לתפילות היהודים במקום. ב-17 באוגוסט 1929, בגלל סכסוך פעוט, נרצח בדקירות סכין בשכונת הבוכרים בירושלים הנער בן ה-16 וחצי אברהם מזרחי. הלווייתו הפכה להפגנה פוליטית יהודית בהשתתפות אלפי אנשים, והיא פוזרה באלימות על ידי המשטרה הבריטית.

למחרת הלווייה נפוצו שמועות בין ערביי ירושלים כי המופתי פקד על המוסלמים לבוא לעיר יומיים לאחר מכן, ביום שישי ה-23 באוגוסט, ולהילחם ביהודים. נציגי המוסדות היהודים פנו בעניין לממלא מקום הנציב העליון, באותה עת, הארי צ'ארלס לוק (Harry Charles Luke). הוא היה בן למשפחה יהודית הונגרית בשם לוקאץ' שהתנצרה והיגרה לבריטניה, ועיין

העימות הפוליטי בין הקהילות היהודית והערבית התפתח בהדרגה מאז כיבוש הארץ על ידי הבריטים. האווירה התחממה ב-17 באוגוסט 1929, כשפרעות פרצו בירושלים, בחברון, בצפת ובישובים נוספים

המאורעות הגיעו לחיפה כבר ב-24.8.29, על רקע מגמות הפיתוח של העיר בשנות העשרים, ובמקביל להתגבשותו של ארגון ההגנה בחיפה

* יגאל גרייבר, חוקר ארץ ישראל, חבר הנהלת העמותה לתולדות חיפה.

את המפעל הציוני. בתפקידו כפקיד קולוניאלי בכיר שירת ברחבי האימפריה, והגיע לארץ כבר ב-1921. נציגי המוסדות ביקשו שינחה את המשטרה לפרק את הנשק הקר מהמוסלמים בתפילת יום שישי בירושלים, אך הוא סירב לבקשתם ולבקשה דומה של מפכ"ל המשטרה. ביום שישי ה-23 באוגוסט התאספו אלפי מוסלמים חמושים בנשק קר בירושלים, ולאחר תפילת הצהרים הם פרצו מהר הבית, תקפו יהודים וניסו לפרוץ לרובע היהודי ולעיר החדשה.

באותו יום נרצחו בירושלים 19 יהודים, עשרות נפצעו ונגרם נזק חומרי רב. למחרת, בשבת ה-24 באוגוסט, פרצו אירועי חברון, שם נרצחו 67 יהודים, נפצעו 65 וחוסלה הקהילה היהודית בת כ-600 האיש שהתגוררה בעיר כ-400 שנים. באותו יום התפשטו האירועים לישובים שונים ברחבי הארץ. בצפת הם החלו ב-29 בחודש, ונרצחו בהם 18 בני אדם.

חיפה ערב המאורעות

חיפה של שנות העשרים, שתחילתה ב-1761 בחיפה אל ג'דידה של שייח' ד'אהר אל עומר, השתדרגה מאד עם ההתיישבות הטמפלרית בה בשלהי 1868, שהביאה לעיר ניצנים של קידמה, חידושים כלליים וטכנולוגיה. בראשית המאה העשרים, בסוף השלטון העות'מאני, חלה בעיר התקדמות משמעותית נוספת עם הקמת קו הרכבת והתחנה כסעיף של המסילה החיג'אזית. הוקם גם מזח הרכבת, והוכנו תוכניות לבניית נמל חדש ולהפיכתה של חיפה לגדולה והחשובה בערי צפון הארץ, במקום עכו. הטכניון, שאבן הפינה שלו הונחה באפריל 1912, תרם גם הוא בהמשך תרומה חשובה לפיתוח העיר.

השינוי המשמעותי ביותר חל לאחר כיבוש חיפה בספטמבר 1918 על ידי הצבא הבריטי, והחלטת השלטונות החדשים להפוך אותה לעיר התעשייה הגדולה של האימפריה הבריטית ולמרכז אסטרטגי ולוגיסטי אזורי צבאי. התכנונים, הבנייה הנרחבת וההשקעות הגדולות בה הקנו לעיר את השמות "עיר העתיד" ו"אם העבודה", ומשכו אליה אלפים רבים של מהגרי עבודה ערבים ועולים יהודים.

בחיפה של 1929 גרו כ-45,000 תושבים, כ-27% (כ-12,000) מהם יהודים. השכונות הערביות שלה היו בעיקר בעיר התחתית, והיהודיות בהדר הכרמל.

ארגון ה"הגנה" בחיפה

לאחר שארגון "השומר" התפרק, במאי 1920, הוא העביר את אחריותו הביטחונית למפלגת אחדות העבודה. זה קרה בכנס שנערך ב-15 ביוני באותה שנה בחוות כנרת, ואחדות העבודה קיבלה על עצמה את האחריות להגנת הישוב היהודי בארץ-ישראל. ב-4 בדצמבר 1920 התכנסה בבניין הטכניון בחיפה ועידת היסוד של ההסתדרות, שלקחה את האחריות להגנת היישוב באמצעות ארגון ה"הגנה".

מפקדו הראשון של הארגון בחיפה היה ד"ר ארתור בירם, מנהלו של בית הספר הריאלי בעיר. לאחר כשנה החליפה אותו רוזה כהן, שכונתה "רוזה האדומה", וביוני 1922 מונה לתפקיד יהושע אייזיק (אשל). אך אייזיק נשלח לאחר כמה חודשים ללימודים באקדמיה צבאית באוסטריה, וכהן מונתה שוב לתפקיד. בנובמבר 1922 מונה למפקד ה"הגנה" בעיר איש "השומר" לשעבר וסמל הגדודים היהודיים במלחמת העולם הראשונה, יעקב פת, וב-1926 מונה כסגנו יעקב דוסטרובסקי (דורי), גם הוא סמל לשעבר באותם גדודים. השניים השקיעו בפיתוח הסניף מאמץ רב, והוא הפך לאחד מהגדולים והמאורגנים בארץ וזכה לתמיכה ציבורית נרחבת. היו בו כ-350 חברות וחברים (בכל הארץ היו אז רק

25.8.29, מנשר של ה.ש.לוק, מנהל ענייני הממשלה

התנהלותו של הממשל הבריטי בזמן המאורעות מוצגת באמצעות קריקטורות שיצר נחום גוטמן בפרסום "מאורעות א"י טלגרמות וידיעות בציורים" שיצא לאור בעברית ואנגלית בדפוס איתן ושושני, בתל אביב, ב-1929. הבריטים החרימו את הפרסום ואסרו להפיצו

כ-2,000 חברות וחברים ב"הגנה"), שאורגנו בשש פלוגות, וכן שתי מחלקות עתודה ניידות ומאומנות של סטודנטים מהטכניון.

הבעיה העיקרית של הסניף הייתה מחסור בנשק. לפי ספר ההגנה היו בחיפה ערב המאורעות 125 אקדחים, כ-50 רובים, שני מקלעים אוסטריים (שוורצלזה) וכ-40 רימוני יד. מעדויות רבות עולה כי בפועל היו הרבה פחות כלי נשק, ופת עצמו סיפר שלכל עשרה אנשים היו שניים או שלושה אקדחים מסוגים שונים ומשונים. העיר היהודית חולקה לשבעה אזורים שלכל אחד מהם מפקד קבוע, וכן אותרו ונקבעו בתים שימשו כעמדות הגנה בשעת הצורך.

מהלך האירועים בעיר

נציגו הדומיננטי של הממשל הבריטי בחיפה היה מפקד המשטרה מייג'ור פולי (Foley), שנקט עמדה נגד היישוב היהודי. משטרת העיר מנתה שלושה קצינים בריטים, שישה ערבים, שלושה יהודים, דרוזי אחד ו-24 שוטרים בריטים בפיקוד סמל. לצידם שירתו כ-80 שוטרים רכובים ורגלים, רובם ערבים, וכמה פקידים.

יום לאחר פרוץ האירועים בירושלים הועברו לשם השוטרים הבריטים מחיפה, והעיר נשארה נתונה לחסדי השוטרים הערבים, שרובם שיתפו פעולה עם התוקפים. בשבת ה-24 באוגוסט החלו בעיר אי-שקט והתגודדות של ערבים, והופצו כרוזים שקראו "להילחם ביהודים ולנקום את דם אחינו שנהרגו בירושלים". פניותיהם של ראשי הקהילה היהודית שבתאי לוי ודוד הכהן לנכבדים ערבים ולממשל המקומי הבריטי, לנקוט צעדים להרגעת הרוחות, לא נשאו פרי.

עם פרוץ האירועים בירושלים הכריז פת על מצב חירום בחיפה, וחברי ה"הגנה" רוכזו בחצר הטכניון. תוכנית ההגנה של העיר התבססה על קו עמדות שנקבע מראש בבתים שסביב הדר הכרמל, ובכמה בתים באזורי ריכוז היהודים בעיר התחתית הוכנה עתודה של כוח מובחר, מונו מפקדי אזורים, הוצא נשק מהסליקים, ומפקדת ה"הגנה" הועברה מחדר מספר 21 בטכניון לבית ועד שכונת הדר הכרמל.

בשבת, 24 באוגוסט, הגיעו האירועים גם לחיפה. בסביבות השעה 21:00 החלה קבוצה של כ-300 ערבים לעלות מרחוב נצרת (חטיבת גולני) וארד אל יהוד לכיוון שכונת נחלה (כיום הרחובות מיכאל, בר גיורא ותחילת ארלוזורוב). השכונה נבנתה בסוף 1922 על ידי קבוצה של בעלי מלאכה ופועלים שהתארגנו כבר ב-1912, והיו בה בתים בנויים וצריפי עץ. בראש ההמון העולה רכבו שני שוטרים ערבים, והם נבלמו בירות ורימוני יד של ה"הגנה". רק אחר כך הגיעה המשטרה שפיזרה את התוקפים. כמה יהודים וערבים נפצעו בתקיפה זאת.

למחרת, **ביום ראשון ה-25** באוגוסט בשעות הבוקר, היו כמה תקיפות של יהודים בעיר התחתית. ההרוג הראשון היה בעל האטליז משה רוטמן בן ה-29, שנדקר בסכין בכל חלקי גופו. בשעות הערב נערכה הפגנה ערבית גדולה ליד תחנת המשטרה הבריטית, הסראיה, בעיר התחתית, ונבלם ניסיון לפרוץ לתוכה. לאחר מכן ניסו כ-300 ערבים לתקוף את הדר הכרמל משלושה כיוונים, ונבלמו באש של חברי ה"הגנה" ושוטרים יהודים. במהלך אותה תקיפה נתקל ההמון הערבי ברחוב הבורג' (מעלה השחרור) בכלי רכב פרטי ובו אשה וגבר שנחשדו כיהודים. הם נרגמו באבנים והגבר, שנפצע קשה, חולץ על ידי נהג יהודי שהביאו לבית החולים הדסה, שם מת מפצעיו. התברר שהיה זה ג'ורג' רוברט סייקס (George Robert Sykes), מהנדס רכבות בריטי שכיהן כמפקח ראשי על הרכבות

קבר אחים לקדושי המאורעות

התוקפנות הערבית התבטאה בשוד, במעשי רצח ובצעדה מאיימת לכיוון בתי יהודים. גם תגבורת של הצבא הבריטי לא הרגיעה את הרוחות

בארץ. הוא נקבר למחרת בלוויה ממלכתית בבית הקברות האנגליקני בחיפה.

יום שני, ה-26 באוגוסט, היה היום הקשה ביותר של האירועים בעיר. בבוקר נבזזו ונשרפו בתים וחנויות של יהודים בעיר התחתית, ונעשו כמה ניסיונות לתקוף את הדר הכרמל בסיוע שוטרים ערבים. באירועים נרצח יצחק פת בן ה-24 מירייה בראשו. כן הותקף המרכז המסחרי הישן בעיר התחתית, שנבנה על חוף הים ב-1927 ושבנו רוכזו יהודים שפוננו מבתיהם בסביבה. לראשונה בתולדותינו השתמש הצבא הבריטי במטוסים להבאת תגבורת. 50 חיילים הוטסו ממצרים לארץ, חציים נשלחו לירושלים וחציים הובאו לחיפה לסייע בבלימת התקיפות בעיר.

באותו יום גם נרצחה בדקירות סכין מלכה אפרימוב בת ה-40. בעלה עבד כשומר בבית החרושת "שמן", והם התגוררו בצריף בחצר המפעל. מלכה נהגה לטייל בכל יום בין עצי הדקל שבשפך הקישון, ושם נרצחה. בשעות הצהריים החלו תושבים מהכפר הערבי טירה, שנקראו על ידי ערביי חיפה, לצעוד צפונה לאורך החוף לכיוון השכונה היהודית בת גלים. כוח בריטי בסיוע מטוס קרב פיזר אותם, לאחר שהרג אחד מהם ופצע אחרים. כ-40 מאנשי טירה נעצרו.

נחתים בריטים מסיירת בארהאם יורדים לחוף חיפה

תגבורות נוספות שכללו מטוסי קרב, ספינות מלחמה, יחידת שריוניות מעמאן וכמה יחידות של חיל הספר העבר ירדני הגיעו גם הן לארץ באותו יום. רצח אכזרי נוסף של פועל יהודי אירע בשעות אחר הצהריים: מנהל תחנת הרכבת בעיר, בריטי בשם קולינס (Collins) שהיה נשוי ליהודייה חיפאית, דאג מיום פרוץ האירועים לאסוף את הנוסעים היהודים מכל רכבת שהגיעה לחיפה ולהעבירם בליווי משטרת הדר הכרמל. שני פועלים צעירים שירדו מהרכבת, משה אסתריוך וישראל גרויאר, לא רצו להמתין לליווי ויצאו לבדם. לא רחוק מהתחנה הם הותקפו. אסתריוך הצליח לברוח לתחנה כשהוא פצוע, ואילו גרויאר בן ה-17 נרצח באכזריות ועברו כמה ימים עד שגופתו זוהתה. הרצח אירע ליד מלון מלמוד שבו שהו כ-60 יהודים שפוננו מדירותיהם, וכן כיתה של ה"הגנה" בפיקודו של צבי ורשבסקי. לשמע זעקותיו של גרויאר ניסה אחד מהלוחמים לצאת מהמלון ולעזור לו, אך מפקד הכיתה מנע זאת בטענה שהפקודה שקיבל מתירה לירות רק אם ההמון יתקוף את המלון. אחד מהלוחמים העיד מאוחר יותר: "מרחוק יכולנו לראות כיצד יהודי אשר יצא מתחנת הרכבת נתפש על ידי המון רב של ערבים ואלו ניפצו בנבוסים את ראשו...".

בשל תפקודו באירוע הודח מפקד הכיתה, ואחד מראשי ה"הגנה" וממייסדי גדוד העבודה, יצחק לנדוברג (שדה), הגיע לעיר עם איש ה"שומר" ומראשי ה"הגנה" יצחק שניאורסון (שאחרי מותו של טרומפלדור מונה למפקד תל חי). השניים הביאו עמם כמה אנשים כתגבורת, מה שהעלה את המורל של חברי הארגון בעיר. הבריטים הכריזו על מצב חירום צבאי ועוצר לילה, וקווי הטלפון לעיר נותקו. באותו יום נרצח גם דוד וייזל בן ה-21 שעבד כמסגר בבית מלאכה בעיר התחתית, ועד לשעות הערב נרצחו בעיר חמישה יהודים ונפצעו 52. גם אזרח בריטי נרצח באותו יום.

ההתארגנות היהודית, היוזמה התקפית וגילויי הגבורה לא מנעו ביזה, שריפת בניינים של יהודים ותקיפות בסיוע שוטרים ערבים. נזק רב נגרם ובתים ושכונות פונו

בשל כל האירועים הללו החליט פת, מפקד העיר, לנקוט ביוזמה התקפית. כיתה של ה"הגנה" בפיקודו של נחום לוין צוידה באקדחים ורימוני יד ונסעה באוטובוס ש"נלקח" מנהלל. לפנייהם נסע כלי רכב משטרתי ובו שוטרים יהודים, שאחד מהם היה מאיר טוביאנסקי (הוצא להורג ביוני 1948 באשמת בגידה, אך שנה אחר כך טוהר מכל אשמה). תפקידו של הרכב המשטרתי היה לוודא שאין מחסומים בריטיים בדרך. האוטובוס נסע דרך רחובות הבורג' (מעלה השחרור), סטנטון (שיבת ציון), ורח' נצרת (דרך חטיבת גולני), ובכל מקום שבו נראו ריכוזי ערבים נורו מתוכו יריות ונזרקו רימונים.

יום שלישי ה-27 באוגוסט. נחום מילר, יליד 1858 מליטא שהתמחה בעבודות מכניקה, עלה לארץ ב-1886 ועבד ביקב ראשון לציון בהרכבת מכונות ומשאבות. ב-1896 עבר לעבוד ביקב בזיכרון יעקב, וב-1906 השתקע בחיפה והקים עם שני בניו, ברוך ויוסף, את בית המלאכה המכני המודרני הראשון בעיר. מילר ביצע עבודות רבות לרכבת החיג'אזית והיה מקורב לממשל העות'מאני, קרבה שהוא ניצל כדי לסייע ליהודי העיר במלחמת העולם הראשונה, עת מונה למוכתר הקהילה. גם בתקופת השלטון הבריטי המשיך מילר לבצע עבודות תשתית בארץ וברחבי המזרח התיכון. בניו המשיכו את דרכו התעשייתית גם לאחר קום המדינה.

מילר הקים בית מגורים ובית מלאכה ברחוב עירק בעיר התחתית (כיום קיבוץ גלויות 28), בקרבת תחנת הרכבת ומסגד איסתיקאל. ה"הגנה" תכננה שבשעת חירום יתפנו כל היהודים שגרו ועבדו באזור לבית מילר, ועם פרוץ האירועים שלחה אליו כיתת ה"הגנה" ובה שתי בחורות בפיקודו של מנשה ארמן (אמיר), סמל בגדודים היהודים במלחמת העולם הראשונה, מראשי ה"הגנה" בחיפה וממנהלי מפעל "שמן". ביומיים הראשונים של האירועים נבזזו ונשרפו דירות וחנויות בבעלות יהודית ליד בית מילר, וביום השלישי בבוקר הותקף הבניין עצמו כמה פעמים, תקיפות שנהדפו על ידי ה"הגנה". בסביבות השעה 10:30 נערכה תקיפה נוספת של מאות ערבים, שהציתו את קומת החנויות התחתונה. הנצורים התרכזו בקומה השנייה, כשהאש והעשן הכבד מסכנים את חייהם. הלוחמת דבורה ברנדשטטר, שהבחינה במשאית צבאית בריטית, פרצה דרך הלהבות לרחוב, עצרה את המשאית והסבירה לקצין את חומרת המצב. זה הזעיק כוח נוסף, שפינה את הנצורים להדר הכרמל במשאיות צבאיות. מילר וחלק מהאנשים נעצרו על ידי המשטרה בטענה שירו מהבניין על הערבים, ולאחר שבועות של מאסר זוכו על ידי המשפט הבריטי. שמן של המדרגות הצמודות לבית מילר שונה ב-1952 מ"מדרגות אל ווליד" ל"מדרגות מילר".

האדריכל אלכסנדר ברוולד ואשתו לוטה צפו באותו יום במשקפת ממרפסת ביתם שברחוב נורדאו 7 אל השכונות היהודיות המותקפות. בעדותם סיפרו שראו את ההמון הערבי התוקף ואת השוטרים הערבים שהיו בראשו, ואף זיהו את אותם שוטרים.

הגעת ספינת המערכה בארהאם. בצהרי יום שלישי הגיעה לנמל חיפה אניית המערכה בארהאם (Barham) בהפלגה ישירה מבסיס הצי הבריטי במלטה, מרחק של 1,915 קילומטר. הספינה פרקה בנמל כוח של כ-400 נחתים ומלחים חמושים, שחלקם נלקחו לאבטחת קו הרכבת יפו-ירושלים וחלקם נשארו בחיפה. כאן חולק הכוח לכוחות משנה, שערכו סיורים רגליים ורכובים ברחבי העיר יחד עם שוטרים ערבים.

הטחנות הגדולות. בתחילת שנות העשרים יזם הברון רוטשילד את הקמת הטחנות לטחינת החיטה שגודלה על ידי איכרי הארץ, ולתמיכה בחקלאות היהודית. את המבנה תיכנן האדריכל היהודי ארפד גוט (Arpad Gut), והבנייה הסתיימה בספטמבר 1922.

בדצמבר 1925 נבנה בצמוד לטחנות גם מפעל ליצור מצות. עם פרוץ האירועים נשלחה למקום יחידה של ה"הגנה" בפיקודו של ישעיהו ויינר, וכבר ביום ראשון ה-25 באוגוסט רוכזו במבנה כ-50 יהודים שפנו מדירות, צריפים וחנויות בקרבת מקום. פנייה למשטרה להציב במקום משמר שוטרים קבוע לא נענתה, ונעשו כמה תקיפות וניסיונות חדירה למבנה. רק ביום שלישי, ה-27 באוגוסט, נכנס למקום כוח של מלחים בריטים שעצר את כל הגברים ופינה את הנשים והילדים להדר הכרמל.

נחתים בריטים ליד תחנת הרכבת בחיפה

שכונת תל עמל והסיוע של חברי "השומר" לשעבר. שכונת חליסה הוקמה בשנות העשרים של המאה הקודמת מזרחית לנחל רושמייה (הגיבורים), על ידי ערבים מוסלמים מהמעמד הבינוני הגבוה. הסיבות להקמתה היו תחילת פיתוח האזור והנגישות ממנו למרכזי התעסוקה בעיר התחתית, והקמת שכונת ארד אל יהוד. בתחילת 1925 רכשה חברת הכשרת הישוב שטח של כ-250 דונמים באזור שנקרא חליסה העליונה, ותכננה להקים עליו שכונת גנים. בשנת 1927 הוחל בבניית הבתים הראשונים, והשכונה קיבלה את השם תל עמל. ערב המאורעות גרו בה רק 12 משפחות יהודיות, והמוכתר שלהן היה צבי פוצ'טר שעבד במפעל "שמון".

עם פרוץ האירועים פנה המפקד הארצי של ה"הגנה", יוסף הכט, אל חברי "השומר" לשעבר בכפר גלעדי, שהתארגנו בגוף סודי בשם "הקיבוץ החשאי", וביקש את סיועם באנשים ונשק. במקביל קנתה מפקדת ה"הגנה" בחיפה מכונית ביואיק חדשה (מספר רישוי 303) ב-300 לירות ארץ ישראליות (לא"י), והתקינה בה סליק להעברת נשק. זה היה כלי הרכב הראשון שהארגון קנה בארץ. כבר ביום ראשון, 25 באוגוסט, יצאו מכפר גלעדי שישה חברים עם שני ארגזי אקדחים ותחמושת, וכשהגיעו לחיפה פוזרו בעמדות שברחבי העיר.

אחד מאותם השישה היה צבי נדב חבר "השומר" מיום הקמתו, שהשתתף בהגנת ירושלים במאורעות אפריל 1920 ובהגנת פתח תקוה ויפו במאורעות מאי 1921. הוא מונה למפקד שכונת תל עמל, ויחד עם פוצ'טר ארגן את הגנת השכונה הקטנה והמבודדת שהיה בה מספר מועט של כלי נשק. לכן הוכנו גם מצבורי אבנים, חומצה גפריתנית וכמה רימוני יד מאולתרים. השכונה הותקפה כמה פעמים, כשבדרך כלל יצאו התוקפים מבית החרושת לסיגריות "קרמאן דיק וסלטי" שהיה קרוב מאוד לשכונה. באחד הימים הבחין פוצ'טר באשה לבושה בבגדי אחות רחמנייה המתקרבת לשכונה. לדבריו, הייתה זו "אחות די

שמנה...". התברר שמדובר במניה שוחט, ממקימי "השומר" וחברת הקיבוץ החשאי, שהחביאה מתחת לבגדיה אקדחים ותחמושת. מיד עם הגעת בקשת העזרה לכפר גלעדי השיגה שוחט מכונית ישנה שנצבעה כאמבולנס, וכשהיא מתחזה לאחות העבירה בכמה נסיעות נשק ותחמושת מכפר גלעדי לחיפה וליישובים נוספים בגליל.

בגלל בידודה של תל עמל וחוסר היכולת לתגבר אותה, היא פונתה בליל ה-27 באוגוסט בחסות הצבא הבריטי. ערביי חליסה פשטו על הבתים, בזזו ושרפו אותם.

פליטים, פיצויים ונפגעים. בערב שלישי, 27 בחודש, לאחר ארבעה ימים קשים, הסתיימו האירועים בחיפה. בסופם פונו שלוש שכונות יהודיות ומספר רב של בתים ונכסים יהודים באזורים הערביים של העיר. לחיפה הגיעו פליטים יהודיים מיישובי הסביבה והגליל כמו עכו, בית שאן, צפת, כפר עטא, סביניה, משק הפועלות ועוד. מספרם היה כ-3,500, ורובם רוכזו בחצר הטכניון ובבית הספר הריאלי שתלמידיו יצאו לחופשה. הנשים והילדים שוכנו בכיתות, ולגברים הוקמו אוהלים בחצר. מטבחים שהוקמו במקום סיפקו ארוחות חמות במימון ממשלתי של 40 מיל לפנש ליום. במרכז המסחרי שבעיר התחתית רוכזו עוד כ-280 פליטים, והיו גם שמצאו מגורים אצל קרובי משפחה וחברים. התפתחה אז גם תופעה של בניית צריפים על ידי הפליטים למשפחותיהם, על מגרשים לא להם.

ועד הקהילה של הדר הכרמל הקים ועדת עזרה לפליטים. רוב המימון של פעולותיה בא מארגון הדסה, שאף פתח בית-חולים חירום בתוך בית הספר הריאלי. הפליטים שטענו לקיפוח, סיוע לא-מספק ואזלת יד של ועד הקהילה, הקימו את ה"ועד לנגועי הפרעות בחיפה" כדי לגייס משאבים נוספים.

ב-9 בספטמבר הקציבה ממשלת המנדט סכום של 100,000 לא"י ליהודים וערבים שנפגעו באירועים שהתרחשו בין ה-23 באוגוסט ל-15 בספטמבר. נקבע שעד ל-15 בנובמבר אפשר להגיש תביעות פיצויים. ועד הדר הכרמל הקים ועדה משפטית שסייעה לנפגעים למלא את הבקשות, לרכזן ולהעבירן לממשל, כולל תביעות של יהודים מהאזורים שמחוץ לעיר. בחיפה הוגשו 217 תביעות של יהודים בסכום של 36,081 לא"י, ועוד כ-60 תביעות של נפגעים מחוץ לעיר. בסך הכל הגישה הוועדה מחיפה 308 תביעות בסכום של 58,688 לא"י. בין הבקשות לפיצויים הייתה גם זו של מניה וצבי גרייבר, מראשוני שכונת תל עמל, הסבתא והסבא שלי. אחת מהבקשות שנשלחה מחוץ לחיפה הייתה של ציפורה ואלכסנדר זייד משייח' אבריק, שתבעו 319 לא"י על מתבן ושדות שנשרפו. ערביי חיפה הגישו 39 בקשות לפיצויים, בסך של 11,446 לא"י.

באירועים בעיר נפצעו קרוב למאה אנשים. רובם פונו לבית החולים הדסה שבו טופלו בסך הכל 107 פצועים, חלקם מישוברים וערים שמחוץ לחיפה. בעיר נרצחו באותם ימים שבעה אנשים - שישה יהודים והבריטי ג'ורג' סייקס. בבית הקברות היהודי הישן שברחוב יפו, שם נקברו הנרצחים, הוקמה ביום השנה על ידי לשכת "בני ברית" מצבה מאבן בזלת מהרי הגליל, ולרגליה מצבה של קבר האחים יצוקה מבטון, ובה תשעה לוחות שיש עם שמות הנרצחים. פרט לששת הנרצחים בעיר הובאו שם לקבורה גם מאיר בק, תמהוני בן 32 שנהג לשוטט בסביבות העיר וגופתו נמצאה רק כשבועיים לאחר האירועים; דב ברנבסקי בן ה-23, חבר ה"הגנה" שהכין בתום האירועים רימוני יד מאולתרים ומת לאחר שנפצע מפיצוץ של אחד מהם, ורחל כהן מצפת שנפצעה בעירה, הובאה לחיפה לטיפול רפואי ונפטרה מפצעיה. צמוד למצבה קבר נוסף, של אסתר כץ שגם היא נפצעה בצפת, הובאה לחיפה לטיפול רפואי ונפטרה. ערביי חיפה טענו כי באירועים נהרגו מקרבם 17 איש ונפצעו 57. יש לציין שחלק ניכר מהנפגעים הערבים נפגעו מאש המשטרה והצבא.

סכום תביעות הפיצויים בחיפה	
מספר תביעות הפיצויים בעד נזקים בחיפה נטא	
שומטרו לממשלה ע"י הוועדה המשפטית בחיפה הוא	217 (הן שולח יחד לסך 88,081 לא"י. מה שער חנו
יות 49 מקרים בסך 17,880 לא"י, שער רכוש ביתי —	
142 מקרים העולים ל-13,847 לא"י, נזקי נזק — 21	
מקרים 578 לא"י, רצח — 5 מקרים 4275 לא"י.	
הוצ מות נפטרו ע"י הוועדה תביעות שור מספר	
עמא 18 מקרים 8057 לא"י, מניחה — 27 מקרים	
879 לא"י. טענו — 10 מקרים 1240 לא"י, שיד אבילק	
— 22 מקרים 379 לא"י, משפר העסק — 1479 לא"י,	
מספ המועלות 540 לא"י, מספר חיפה 1088 לא"י,	
לפטר בודדים בני ערים אחרות שנמצאו באותו יום	
בחיפה.	
סה"כ של התביעות מחיפה וסביבתה שנמסרו ע"י	
הוועדה המשפטית בחיפה — 308 מקרים העולים	
ל-58,688 לא"י.	

סיכום תביעות הפיצויים, דבר 29.9.1929

האירועים הסתיימו ב-27.8.29. הוקמה ועדת עזרה ופליטים קיבלו סיוע מהקהילה. ממשלת המנדט הקציבה כספים לפיצוי יהודים וערבים, שפטה חלק מהפורעים ופרסמה דו"ח (הספר הלכן השני) שהטיל מגבלות על האוכלוסייה היהודית. ביחסים בין האוכלוסייה הערבית ליהודית בחיפה נוצר שבר מאז מאורעות תרפ"ט

דבר 24.9.1929. ציורים: נחום גוטמן, באדיבות מוזיאון נחום גוטמן לאמנות.

סיכום

במאורעות תרפ"ט נרצחו ברחבי הארץ 133 יהודים, 339 נפצעו ונגרמו נזקים חומריים כבדים. יישובים שנהרסו לא הוקמו מחדש. מהערבים נהרגו 116 ונפצעו 232, רובם כאמור מאש בריטית. בתי המשפט המיוחדים שהוקמו לאחר המאורעות שפטו כ-1,600 נאשמים, רובם ערבים. 26 ערבים מתברון וצפת נדונו למוות, וכן שני יהודים, השוטר שמחה חנקיס ויוסף אורפלי, שהואשמו ברצח ערבים כתגמול על רצח יהודים. בסופו של דבר הוצאו להורג ב-17 ביוני 1930 רק שלושה ערבים, שניים מתברון ואחד מצפת.

הממשל הבריטי מינה ועדת לחקירת אירועי אוגוסט 1929 בראשות השופט סר וולטר סידני שו (Walter Sidney Shaw), שהגיעה לארץ בסוף אוקטובר 1929. הדו"ח שלה הביא בסופו של דבר לפרסומו באוקטובר 1930 של "הספר הלבן" השני של שר המושבות הלורד פאספילד (Passfield), שהטיל מגבלות על האוכלוסייה היהודית בארץ. גם המשטרה הבריטית עברה רה-ארגון נרחב, והמפכ"ל ארתור סטפן מאברוגורדאטו (Arthur Stephen Mavrogordato) הוחלף.

מאורעות תרפ"ט בחיפה היו נקודת מפנה ביחסים שבין הקהילות היהודית והערבית בעיר, וסימנו את תחילת היווצרותו של קרע ביניהן. יותר מרבע מהאוכלוסייה היהודית, 3,500 נפשות מתוך כ-12,000 שגרו בשכונות הערביות, נאלצו לברוח ולהפקיר את רכושן, והפכו לפליטים. פונו גם שלוש שכונות: חארת אל יהוד שהוקמה במחצית המאה ה-18; ארד אל יהוד שהוקמה ב-1881, ותל עמל שהוקמה ב-1927. חלק מהפליטים היו בוני רחוב השומר וסביבתו, וחלקם בנו צריפים ובתים בהדר הכרמל והביאו להתרחבות השכונה.

ארגון ה"הגנה", שכזכור נוסד בחיפה בדצמבר 1920, הצליח לממש את ייעודו ולהגן על יהודי העיר בעזרת שיתוף פעולה של ההנהגה האזרחית והציבור הרחב, ובסיוע אנשי "השומר" לשעבר. למרות המחסור בנשק ובאנשים מאומנים ומיומנים, ולמרות התנכלויות הממשל הבריטי, הפגיעות בנפש בחיפה היו מצומצמות לעומת מקומות אחרים בארץ.

לעיון נוסף

- יעקב גולדשטיין, "מאורעות תרפ"ט בחיפה ותרומתם של אנשי 'השומר' להגנת העיר", קתדרה 52, יולי 1989.
- צבי נדב, מימי שמירה והגנה, מערכות, 1954.
- צדוק אשל, מערכות "ההגנה" בחיפה, משרד הביטחון וארגון חברי ההגנה בחיפה, 1978.
- יהודה סלוצקי (עורך), ספר תולדות ה"הגנה", כרך ב', חלק ראשון, 1977.

”הקומונה הברזילאית” בכרמל או פלוגת עלייה א' של מפ”ם מברזיל

זאב קוליקובסקי*

אני מבקש להחזיר אתכם, הקוראים, 65 שנים לאחור ואל חציו הדרומי של כדור הארץ, אל ברזיל של סוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים של המאה הקודמת, שם התבססו ופרחו קהילות יהודיות בערים הגדולות סאו פאולו, ריו דה ז'נרו, פורטו-אלגרה ועוד. בערים אלה הוקמו בתי ספר יהודיים, בתי כנסת ומרכזי תרבות וספורט, ותנועות הנוער הציוניות (השומר הצעיר, דרור הבונים, בית”ר והחלוץ) שהיו פעילות מאד בקרב הנוער. חלק מבוגרי השומר הצעיר המשיכו בפעילות ציונית והפכו לחברי מפ”ם ברזיל. אל הסיטואציה הזו הגיעו שליחי עלייה של מפ”ם מישראל, שגיבשו קבוצה של 17 משפחות ציוניות עם אוריינטציה סוציאליסטית מרחבי ברזיל (סאו פאולו, ריו דה ז'נרו ורסיפה). מטרת השליחים הייתה להביא עולים לישראל הצעירה והמתפתחת (לקיבוצים ולערים), אך חברי הקבוצה, שכבר היו בעלי משפחות ומבוססים, לא התלהבו מרעיון ההתיישבות כגרעין בקיבוץ. כאן נכנס לתמונה שליח התנועה, אהרן חרנש, שהגה רעיון חדשני. הוא היה היוזם והרוח החיה שמאחורי הפרויקט הייחודי של **עליית הקבוצה והתיישבות משותפת שלה כקומונה בעיר**. הגיבוש וההכנות לעלייה נמשכו ארבע שנים וכללו לימודי עברית, היכרות עם ישראל וביקורים בארץ. בביקורים הללו התקיימו סמינרים נודדים ברחבי המדינה הצעירה, ובין השאר גם אותרו בהם, בפעולה משותפת, העיר והשכונה שבהן ייבנו הבתים המשותפים, תוקם הקומונה העירונית והחברים יגשימו את ציוניותם. חיפה נבחרה, יש לומר, לא רק בזכות יופייה, נופי ההר הירוק והים הכחול שלה, אלא גם בגלל אפשרויות התעסוקה שהציעה. לאבא חושי היה חלק לא-מבוטל בבחירה: חברי הפלוגה נפגשו אתו באחד מסמינרי ההכנה וסיפרו לו על הרעיון הייחודי. הוא התלהב והקצה להם שטח משולש שבסיסו רחוב אגמון וקדקודו העליון בפינת הרחובות דרך הים והתמר. חברת ”שיכון עובדים” בנתה את ארבעת הבניינים המתוכננים, והדירות נרכשו מראש בכסף מלא על ידי החברים בברזיל.

במקביל להכנות לעלייה עסקו חברי הפלוגה בפעילות ציונית שוטפת: ארגון והנהגה של מפ”ם בסאו פאולו ובברזיל בכלל; הוצאה לאור של העיתון ”על המשמר” בפורטוגזית; ארגון פעילויות פוליטיות וחברתיות ברוח השומר הצעיר; ניהול בתי הספר היהודיים-חילוניים של הקהילה והקפדה על כך ששפת ההוראה בהם תהיה עברית. כשהתגברה האנטישמיות בדרום אמריקה בעקבות לכידת אייכמן, התארגנו חברי הפלוגה (יחד עם גורמי ביטחון ישראלים) לשמירה על מוסדות יהודיים, בעיקר בלילות. מרכז היציאה לשמירה היה במשרדי חברה קדישא בסאו פאולו, שהיו פתוחים ברציפות גם בלילה. כל זאת ועוד עשו החברים בנוסף לעבודה לצרכי פרנסה.

המניע והזרז לעלייה ארצה היו פנימיים, ונבעו מאמונה שהציונות היא הפתרון לבעיה היהודית. החברים היו ציונים אמיתיים, וככאלה קבעו רף כניסה פשוט לקבוצתם - להיות ציוני פירושו לממש בפועל חיים יהודיים במדינת ישראל.

קבוצה של 17 משפחות ציוניות מברזיל עלתה ארצה כ”פלוגה” מאורגנת כדי להקים קומונה עירונית. המאמר כתוב מנקודת מבט אישית של בן דור המייסדים

על ”קיבוצים וקבוצות בנופה של חיפה, 1921-1951” מאת דן ירב, קראו בגיליון מספר 13 של הביטאון, דצמבר 2015

המאמר מציג את הרקע שממנו באו המשפחות, את הערכים שעליהם ביססו את חייהם המשותפים, את המוסדות הפנימיים שהקימו (שילוב מעניין של חיי עיר וקומונה), את האירועים החגיגיים שחגגו, ואת הקשיים שחוו

* זאב קוליקובסקי, בעל תואר M.Sc, הוא ביולוג, מחנך ומורה, מנהל פרויקטים בחקלאות מים וכן למייסדי ”הקומונה הברזילאית”.

ואכן, ב-11 במאי 1964, משהושלמו כל ההכנות לעלייה, הפליגה הקבוצה מנמל סנטוס בברזיל על סיפון ה"תיאודור הרצל", אחת משלוש ספינות הנוסעים של הצי הישראלי החדש. להפלגה קדמה פרידה כואבת מהמשפחות שנותרו מאחור ומשלוש הקהילות היהודיות (סאו פאולו, ריו דה ז'נרו ורסיפה), שחברי הפלוגה היו מעמודי התווך שלהן. החשש בקהילות אלה מעזיבת הפלוגה היה כה גדול, עד שלחלק מהחברים הגיעו פניות לדחות את עלייתם כדי לייצב את ההנהגות בקהילות שנתייתמו. ההפלגה ארכה 17 יום, ובשחר ה-28 במאי 1964 נכנסה התיאודור הרצל לנמל חיפה כשעל סיפונה חברי הקבוצה ועוד מאות עולים מרחבי דרום אמריקה. מאחר שבניית הבתים על הכרמל טרם הושלמה, שוכנו המשפחות לשלושה חודשים בבתי סוכנות בקריית חיים. לבסוף התיישבה הפלוגה במשכן הקבע בכרמל המערבי, בארבעה בניינים צמודים שבמרכזם דשא משותף, פינת "שורסקו" (המנגל הברזילאי) ומועדון תרבות.

דרך הים 118 - 120

מבחינת חיי הקהילה והתרבות פעלה הקבוצה כקומונה עירונית, וקיימה ערבות הדדית מגוונת בליבו של הכרמל הבורגני. חיי השיתוף התבטאו בתחומים שונים: החברים חגגו במשותף את חגי ישראל ברוח הקיבוץ הארצי (פורים, סדר פסח, חנוכה, יום העצמאות, סוכות), ואף הפיקו ביוזמתם ובהתנדבות סדרי פסח המוניים לעולים חדשים מאמריקה הלטינית. בשנים הראשונות ציינה הפלוגה את האחד במאי במצעד ברחבי הכרמל המערבי, וגם יום העלייה נחוג כל שנה באירוע מרשים ובהפקה עצמית. הפלוגה קיימה אסיפות כלליות שבהן נבחרו יושבי הראש שלה, נידונו עניני השעה ונערכו

הקבוצה מתבגרת, הדור השני יוצא לדרכו, אבל יוצאי פלוגת העלייה ממשיכים להיפגש ונשמרת "רוח משותפת"

סיפורה של "הפלוגה" הוקדש לחברי הדור הראשון באהבה על ידי בניה, בסרט שהופק בשנת 2020. קישור לסרט - בסוף המאמר

דיונים אידאולוגיים. נבחרו גם ועדות, כמו ועדת חגים, ועדת חינוך וועדה פוליטית. חברי הפלוגה, שהיו כאמור חברי מפ"ם עוד בברזיל, הצטרפו לסניף החיפאי של המפלגה. החיים המשותפים התבטאו גם בטיולי פלוגה משותפים של כל המשפחות ברחבי הארץ, כולל יציאה לסיני באוטובוס אגד שכור. אירועים משפחתיים וטקסים כמו חתונות של בני ובנות הפלוגה, בר מצווה וימי הולדת, התקיימו בחורף במועדון הפלוגה ובשאר העונות על הדשא הגדול, בהפקה עצמית וכמיטב המסורת של התנועה הקיבוצית: עם תורני עריכה ופירוק, תוכנית אומנותית וריקוד "שרלה" בחתונות.

הפלוגה הגיעה לארץ בתקופת המיתון הקשה וקבלה עזרה מינימלית מהמוסדות. מדיניותה - המוסרנית יש לומר - של מפ"ם הייתה "תסתדרו. אנחנו לא מסדרים את אנשי שלומנו". זאת בניגוד לסיוע שהגישו המפלגות האחרות שהיו אז בשלטון, כמו מפא"י והמפד"ל, לאנ"ש (שיטת ה"צטלה" של פנחס ספיר...). הדבר גרם לאבטלה זמנית בקרב החברים שהיו חסרי מקצוע, בעיקר אלה מהם שבברזיל היו סוחרים ובעלי עסקים. הם ציינו שלעיתים קרובות נאלצו להעלים את עובדת חברותם במפ"ם, כיוון שכך היה קל יותר למצוא עבודה. הועלו טענות כלפי מפ"ם על שהפקירה את החברים שלא מצאו תעסוקה, אבל שליחי המפלגה היו חסרי אונים מול מקבלי ההחלטות. למרות זאת - בזכות חיי השיתוף, העזרה הדדית, הקופה המשותפת ותמיכת החברים, רק משפחה אחת חזרה לברזיל וכל השאר השתלבו בארץ למופת.

אורח החיים המתואר כאן התקיים עד לסוף שנות השבעים. הילדים, בני הדור השני, התגייסו לצבא, פנו ללימודים גבוהים, הקימו משפחות משל עצמם ועזבו את הקומונה איש איש לדרכו (מראש לא תוכנן שיישארו לגור במתחם). הם שמרו על קשר חם ביניהם, ולמעשה עד היום כולנו בקשרים טובים ונפגשים מעת לעת. ההורים נשארו להתגורר בקומונה בכרמל המערבי עד לאריכות ימיהם או עד המעבר לדיור מוגן. הם שמרו על יחסי קרבה וחברות וחגגו את כל טקסי החיים יחדיו, אך הפעילות האינטנסיבית שאפיינה את השנים הראשונות דעכה עם הזמן. במלואות 25 שנה לעלייה קיימנו כנס בן יומיים בהרי הכרמל, שבו טלו חלק כל חברי הפלוגה לדורותיהם - דור המייסדים, בני הדור השני שנולדו בברזיל ובאו לישראל כילדים, והדור השלישי של צברים מושלמים, נכדים לדור המייסדים. כן הוזמנו השליחים המעורבים. בשנת 2009, במלואות 45 לעלייה ועם תחילת התדלדלות השורות בקרב הדור הראשון, קיימנו כנס שני לציון העלייה בקיבוץ גן שמואל. לכנס זה הגיעו כרגיל כולם, עם ניצני הדור הרביעי. שם עלה הרעיון לתעד בסרט את סיפורה המיוחד של הפלוגה. בשנת 2014 קיימנו עוד מפגש צנוע ברמת ישי לציון יובל לעלייה, וחסרונם של רבים מבני הדור הראשון שהלכו לעולמם הורגש מאד. נדמה לי שלא היו שם ריקודי סמבה, אך שמחת הפגישה של מי שנותרו בחיים ומראה הדורות הבאים גרמו שוב להתרגשות ולחום הברזילאי לפרוץ מהלבבות.

פרולוג: בספטמבר 2020 הושלמה הפקת הסרט "בית כאן, בית שם וים אינסופי ביניהם", המספר מנקודת מבט אישית את סיפור הפלוגה. הסרט ומאמר זה מוקדשים באהבה ובהוקרה לחברי הדור הראשון של פלוגת עלייה א' של מפ"ם מברזיל.

קישור לסרט: <https://youtu.be/hsLEyDKQ-JU>

על המשמר. 28.5.1964

על המשמר. 31.5.1964

תמונות מהווי הקומונה, באדיבות אברהם בלוך

בית החולים "בתר" בחיפה

אבישי גולץ*

מבוא

בחודש מרץ 1926 התקיימה בתל אביב ועידה של הסתדרות הרופאים בארץ-ישראל. בין השאר דרשה הוועידה ממשלת המנדט "לעזור לאיניציאטיבה הפרטית הבאה מצד חברות שונות ורופאים הרוצים לפתוח בתי-הבראה ובתי-חולים קטנים (פחות מ-20 מיטות) ולא להציג לפניהם דרישות שא"ש [אי אפשר] למלאותן".

באותה שנה פעלו בארץ כמה בתי חולים פרטיים, רובם בתי יולדות שבחלקם גם מחלקת נשים ומחלקה כירורגית. בירושלים פעלו קליניקת "דנציגר" של ד"ר דנציגר ובית היולדות של ד"ר קרבלינק, ובתל אביב פעלו סנטוריום "תל אביב" שהיה שותפות של הרופאים ד"ר שטיין, ד"ר רוזנהיים וד"ר שרייבמן; בית החולים "עין גדי" של ד"ר שטיין ובית החולים "גלעד" של ד"ר פוחובסקי.

בחיפה היה באותה עת בית-חולים פרטי אחד של ד"ר אליהו אורבך, שנפתח בהדר הכרמל בתחילת שנות העשרים. בנוסף פעלו בעיר כמה בתי חולים ציבוריים: בית החולים "הדסה" בבניין איתן שלייד הטכניון; בית החולים הממשלתי (לימים המרכז הרפואי רמב"ם) בחלק העליון של ואדי ניסנאס; בית החולים הגרמני במושבה הגרמנית; בית החולים האנגלי "סנט לוקס" ובית החולים האיטלקי.

בית החולים בראשיתו, הבניין המקורי. ראשון מימין - ד"ר יצחק בתר, שנייה מימין - ד"ר תרזה בתר

בית החולים "בתר" נפתח ב-1926 ברחוב פבזנר 39 (לשעבר רחוב בית העם) בחיפה, על ידי זוג הרופאים יצחק ותרזה בתר, והיה המוסד הרפואי הפרטי היחיד והגדול ביותר בחיפה עד לאמצע שנות השלושים. ד"ר יצחק (אדמונד) בתר נולד ב-1891 בלבוב, גליציה, שם למד רפואה והיה מנתח אסיסטנט בקליניקות האוניברסיטאיות בווינה ובלבוב. אשתו, ד"ר תרזה בתר, נולדה גם היא בלבוב, ב-1897. למדה רפואה שם ובווינה, התמחתה

ראו מאמרו של פרופ' גולץ על בתי החולים הפרטיים ליולדות בחיפה, בגיליון 14 של ביטאון זה

* פרופסור אבישי גולץ כיהן כיושב ראש החברה הישראלית לתולדות הרפואה. כתב שני ספרים בתולדות הרפואה בארץ: "רפואת אף-אוזן-גרון בארץ-ישראל 1911-1948", הוצאת איתי בחור, 2009 ו"בתי-חולים פרטיים בארץ-ישראל", הוצאת איתי בחור, 2014. ניהל את מחלקת אף, אוזן, גרון, ניתוחי ראש וצוואר בקריה הרפואית רמב"ם.

בגניקולוגיה ומיילדות והייתה אסיסטנטית בקליניקה של אוניברסיטת לבוב. במרץ 1925 עלו השניים ארצה והתיישבו בחיפה. הם שכרו חדר בבית ליון שברחוב הרצל, בשכונת הדר הכרמל (רחוב הרצל פינת רחוב בלפור), וחילקו אותו לשניים באמצעות וילון שנמתח באמצעו. בחלק אחד התגוררו, ובשני פתחו מרפאה וקיבלו חולים (מכתב מד"ר ב' ניסנבוים לד"ר בתר מ-23.5.1966). כשהשתפר מצבם פתחו מרפאה ברחוב אלנבי בעיר התחתית (מול מלון הרצליה). כעבור שנה, ב-1926, פתחו השניים את בית החולים בתר ברחוב פבזנר 39 (מכתבו הנ"ל של ד"ר ניסנבוים), שפעל בעיקר כבית יולדות ונערכו בו ניתוחים על ידי ד"ר יצחק בתר ("לקראת הדור השלישי", הארץ, 4.3.1960). עם פתיחתו היו בבית החולים 15 מיטות אשפוז בתנאים "מן המודרניים ביותר" (אריה נשר, "40 שנה לבית החולים בתר", הארץ, 23.5.1966).

צוות בית החולים: בשורה הקדמית, שנייה משמאל - ד"ר תרזה בתר ולידה ד"ר מטה מרגלית

למרחב, 28.6.1957

הארץ, 20.4.1925

ד"ר תרזה בתר ניהלה את המוסד ועבדה גם כרופאה מרדימה בניתוחים. היא הנהיגה בארץ את שיטת ההרדמה הקרויה "שינת ביניים" (twilight sleep): הזרקת מורפיום וסקופלמין, שאמנם אינם מבטלים את הכאב אך גורמים למנותח לשכוח אותו. חוץ מהיולדות שהגיעו לבית החולים באופן פרטי הופנו אליו על ידי קופת חולים הכללית גם יולדות שהיו מבוטחות אצלה, וב-1939, למשל, בוצעו בו 46 לידות של הקופה לצד הלידות הפרטיות שמספרן לא ידוע. ב-1929, בתקופת מאורעות תרפ"ט, שימש בית החולים כמקלט לתושבי הסביבה בשעת סכנה וכבסיס של "ההגנה", שהתקינה על גגו סליק להסתרת נשק ותחמושת ("התחנה לבריאות המשפחה בחיפה", למרחב, 6.6.1966).

ביולי 1935 נסע ד"ר יצחק בתר להשתלמות בת חצי שנה "בבתי החולים החדשים" בארצות הברית. מ-1950 החלו לנתח בבית החולים גם כירורגים כלליים, רופאים אורתופדים ורופאי אף-אוזן-גרון, ולמעשה המוסד השכיר חדרי ניתוח לכל רופא שרצה לנתח את חוליו בין כתליו. המטופלים והמאושפדים לא היו בני השכבות העשירות של העיר, ורובם באו משכבות הביניים או שהיו בעלי אמצעים דלים, ביניהם נשים דרוזיות רבות מכפרי הסביבה, שבאו ללדת בבית החולים בעל התעריפים הצנועים והאווירה הביתית. בשיא פעולתו היו בבית החולים בין 50 ל-60 מיטות אשפוז (למרחב, 6.6.1966; אביבה קבלה, בית חולים בתר) בארבע מחלקות - מחלקת יולדות; מחלקה כירורגית שניהל ד"ר פריץ פייזר; מחלקה אורתופדית שניהל ד"ר אמיל פאוקר, ומחלקת אף-אוזן-גרון שניהל ד"ר רובין היימן. ד"ר יצחק איצקוביטש פתח במוסד מכון רנטגן קטן (למרחב, 6.6.1966).

ב-30 ביולי 1944 פרצה שביתת עובדים בבית החולים "בלומנטל" בחיפה, שהייתה השביתה המאורגנת הראשונה במוסד רפואי בחיפה ואולי אף בארץ כולה. הרקע לשביתה היה דרישתם של עובדי בתי החולים הפרטיים בחיפה - "בתר", "מולדה", "עזרה" ו"בלומנטל" להעלאת שכרם. ההסתדרות תמכה בדרישה ואבא חושי, שהיה אז יושב ראש מועצת פועלי חיפה, הוביל את המאבק ובחר להכריז על השביתה בבית החולים בלומנטל, משום ששאר בתי החולים הפרטיים בחיפה היו מוסדות ליולדות או לחולים כירורגיים, וחושי חשש לחיי המטופלים. השביתה נמשכה כמה שבועות והסתיימה ב-25 באוגוסט, בתיווך מחלקת העבודה שליד הסוכנות היהודית ובהסכמה לתוספת שכר של 9 לא"י לחודש לכל עובד. ד"ר יצחק בתר נפטר בדצמבר 1944. רעייתו המשיכה לנהל את בית החולים אחריו ומצאה גם זמן לפעולות התנדבותיות וציבוריות. בימי העלייה הגדולה של ראשית שנות החמישים הרצתה במעברת טירת הכרמל בקביעות על "תכנון המשפחה", הייתה פעילה בארגון הרופאות ומיוזמי ההקמה של תחנת הייעוץ בענייני נישואין בעיר. ב-1956 היא נסעה, בהזמנת ממשלת בורמה, לשליחות רפואית בת שנה ברנגון, שם עסקה "בהדרכה

ובניהול אדמיניסטרטיבי ורפואי של בית-חולים ממשלתי" (הבוקר, 28.6.1957) והכשירה רופאות גניקולוגיות. עם שובה פרסמה ד"ר בתר מודעה בעיתון "הבוקר", שבה הודיעה כי "החליטה לנוכח התנאים הקשים בארץ לאפשר לשכבות רחבות לידות במחירים עממיים החל מ-1.7.1957" (מכתב מד"ר יצחק איצקוביטש, מ-22.5.1966).

ב-1966 מלאו ארבעים שנה לבית החולים בתר, ובעיתון הארץ פורסמה כתבה גדולה לרגל האירוע: "בימים אלו מלאו 40 שנה לייסודו של בית החולים 'בתר' בחיפה. מוסד פרטי הדומה למעין 'שמורת טבע' בקרב הרפואה 'המאורגנת' השולטת בחיפה. אין זה מוסד המבוסס על קליינטורה אמידה אלא מאשפז שכבות מוגבלות אמצעים, בהם מבני המיעוטים... קיום המוסד נשען על אישיות אחת - ד"ר תרזה בתר, רופאה רבת פעלים, הממשיכה במסורת שיסדה יחד עם בעלה המנוח ד"ר יצחק בתר ז"ל. היא עצמה ממלאה שורה של תפקידים: מנהלת, רופאה מייצעת, רופאה מנתחת, ובשעת הצורך אף אחות סוציאלית המטפלת בסתר בנפגעי גורל... 'הרגשתי אצלכם כמו בבית' זהו הנוסח המקובל של מכתבי התודה המתקבלים כאן... עד 1950 היה זה רק בית-חולים ליולדות. לאחר מכן הפך בסיס לניתוחים אורתופדיים וכירורגיים. רבה הייתה מסירותה של ד"ר בתר ללקוחותיה הנשים, בין השאר טיפלה בנשים דרוזיות מכפרי הכרמל והגליל... בבוא הרופאה לכפר קוראים הדרוזים 'אמנו באה, אמנו באה'. עם כל טרדותיה מוצאת ד"ר בתר פנאי לעבודה ציבורית בהתנדבות... ועושה טובות וחסדים בסתר..." (הארץ, 23.5.1966). לכבוד חגיגות הארבעים קיבלה ד"ר בתר גם מכתבי ברכה מעמיתיה. ד"ר יצחק איצקוביטש, יושב ראש סניף חיפה של ההסתדרות הרפואית בישראל, כתב לה: "ד"ר בתר היקרה,

המכתבים שנשלחו לד"ר בתר לרגל חגיגות הארבעים לבית החולים נמסרו לארכיון העיר על ידי יעל בתר

יום גדול הוא היום הזה לך ולכל אלפי הילדים שנולדו בבית החולים שלך בעזרתך. יש לך ודאי צאצאים דור שני ושלישי. עבודה חלוצית למופת עשיתם את ובעלך, חברנו ד"ר א. בתר ז"ל. התחלתם בדירה קטנה והגעתם לבית-חולים גדול ויפה. דלתות בית החולים שלך היו פתוחות לא רק לחולים שלכם אלא לכל רופא בחיפה שבקש להכניס את חוליו ולטפל בהם בעצמו. הייתם הראשונים שיצרתם אפשרות אשפוז פרטי... בשם סניפנו ובשמי אני הנני מאחל לך שתמשיכי עוד שנים רבות לדאוג לחולים כפי שעשית עד כה...

בידידות, ד"ר י. איצקוביטש" (ממכתבו הנ"ל של ד"ר איצקוביטש).

גם ד"ר ברוך ניסנבוים מחיפה שלח מכתב ברכה:

"גברת דוקטור בתר היקרה,

כאשר אנחנו מעבירים לפני עינינו את כברת הדרך הקשה שעברת, מחדר קטן, מחולק ע"י וילון לשנים ברחוב הרצל, ושבחלק אחד גרתם ובחלק השני קבלתם חולים, ועד שהגעתם, קודם עם בעלך ז"ל ואחרי כן לבדך, עד בית-חולים גדול ומסודר - אין מילים לנו כדי להביע לך את הערצתנו למרצך ולכישרונותייך...

בכבוד רב ובהוקרה, ד"ר ב. ניסנבוים ורעייתו" (40 שנה לבית החולים בתר", הארץ, 23.5.1966).

מאז פתיחת בית החולים נולדו בו אלפים מילדי חיפה והסביבה. ד"ר תרזה בתר התגאתה מאד בעובדה ש"...לא אחת קרה שבחדר הלידה נמצאה אחת מאותן הבנות שנולדו אצלה ובחוף מסתובב הבעל העצבני שגם הוא נולד אצלה" (דבר, 5.10.1956). היא נפטרה ביוני 1968, ואחרי מותה ניהלה ד"ר מטה (אטיה) מרגלית את בית החולים עד 1995, אז הוא נסגר ובבניין נפתח מוסד סיעודי-גריאטרי בשם "גרף". כיום הוא נקרא בשם "מוריה"

ושייך לקבוצת מוריה - רשת מוסדות סיעוד ובתי אבות.
בנם של בני הזוג בתר הוא פרופ' אורי בתר, שניהל את המחלקה הנפרולוגית במרכז הרפואי רמב"ם והיה גם דיקן הפקולטה לרפואה בטכניון.

בין הרופאים שעבדו בבית החולים בתר היו בכירי הרופאים בחיפה בזמנם:
ד"ר מטה (אטיה) מרגלית נולדה ב-1909 בלבוב ולמדה רפואה בפרג ובווינה. היא סיימה את לימודיה ב-1933 והתמחתה ברפואת נשים ומיילדות. במשך כשנה עבדה כרופאה בלבוב, וב-1938 עלתה לארץ עם קבוצה מתנועת "גורדוניה" שהקימה קיבוץ באזור קרית ביאליק. לאחר כשנה בקיבוץ, שבה לא עבדה כרופאה, היא החלה לעבוד כגניקולוגית בבית החולים "הדסה-רוטשילד" בחיפה. בהמשך עברה לבית החולים בתר, ובמקביל עבדה גם באופן פרטי. לאחר מותה של ד"ר תרזה בתר, ב-1968, ניהלה את בית החולים עד 1995. נפטרה ב-2005.

ד"ר פריץ (דניאל) פייזר נולד ב-1892 בוויצנהאוזן, גרמניה, ולמד רפואה במינכן, ברסלאו, גטינגן וברלין. הוא התמחה בכירורגיה בגטינגן והתמחה גם בגניקולוגיה. ב-1932 עלה לארץ, התיישב בחיפה והתמנה למנהל בית החולים הדסה והמחלקות הכירורגית והגניקולוגית שבו. ניהל גם את המחלקה הכירורגית בבית החולים בתר. נפטר ב-1966.
ד"ר אמיל פאוקר נולד ב-1910 בברלין. למד רפואה בברלין ובאיטליה, וב-1939 עלה לארץ והתיישב בחיפה. במלחמת העולם השנייה שירת על אוניית מלחמה בריטית במזרח הרחוק, ואחרי המלחמה עבד כאורתופד בקופת חולים הכללית. ניהל את המחלקה האורתופדית בבית החולים בתר. נפטר ב-2003.

ד"ר היימן רובין נולד ב-1984 ברול, רוסיה. למד רפואה בגראץ ובדורפאט וסיים ב-1921. התמחה במחלות אף-אוזן-גרונן בברלין ועבד כרופא אף-אוזן-גרונן בבית-חולים בטאלין. ב-1930 עלה ארצה והתיישב בחיפה. עבד בקופת חולים הכללית וניהל את מחלקת אף-אוזן-גרונן בבית החולים בתר. נפטר ב-1969.

ד"ר יצחק איצקוביטש נולד ב-1891 בבאקו, רוסיה. למד רפואה במינכן עד 1914, וב-1923 עלה לארץ. נסע להשתלם ברנטגנולוגיה בווינה וכשחזר, ב-1926, השתקע בחיפה והיה לרנטגנולוג הראשון בצפון הארץ. במאי 1926 פתח בחיפה מכון רנטגן ברחוב החדש (כיום רחוב שיבת ציון), שהיה המכון הראשון בצפון הארץ. ניהל את מכון הרנטגן בבית החולים בתר. נפטר ב-1980.

ד"ר יואל (יוליוס) הומבורגר נולד ב-1894 בקרלסרוהה, גרמניה, ולמד רפואה בפרנקפורט עד 1922. התמחה ברפואה כללית ובמיילדות. ב-1935 עלה לארץ וב-1937 קיבל משרת רופא על האונייה "הר הכרמל". היה רופא במד"א בחיפה ואחר כך רופא תורן בהתיישבות החדשה "משמר הכרמל", על הכביש שבין שכונת אחוזה לעוספיה, ממזרח למקומה הנוכחי של אוניברסיטת חיפה. אחר כך עבד כמרדים בבית החולים בתר ובבתי החולים "אמהות", מולדה ורוטשילד, ובמקביל עבד כמוהל. נפטר ב-1950.

לעיון נוסף

● נסים לוי ויעל לוי, **רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948**, הוצאת איתי בחור, מהדורה שלישית 2017.

● אביבה קבלה, **בית-חולים בתר - תרומתו למערכת הבריאות בעיר חיפה בשנים 1926-1975** (עבודה סמינריונית)

חיפה - עיתונות מקומית של פעם

עיתון פועלי חיפה "לחוף": 14 גיליונות שיצאו בחיפה מינואר 1946

עסקו במעמדו של הפועל ובנושאים אידאולוגיים וכללו מידע על הנעשה במועצת הפועלים ובהסתדרות

סיור ממונע בעיר

סיור רגלי בסימטאות העיר

חיפוש בכלי רכב